Index

6. Number of research papers publishes in the journals notified on web of Science/Scopus/UGC during the year 2023-24

Sr. No.	Name of Teacher	Title of Book/Chapter Published	Title of Paper	Title of Proceeding of conference	Name of Conference	National /international	Year of publication	ISBN/ISSN No. of Proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of publisher
RESEARCH PAPER										
1	Dr. Pramod Achegave	--	Bhartache Parrashtra Dhoranatil Soft power	--	National research journal of political science and public Administration	National	Dec 2023	2347-9639	INACSC, Wardha	--
2	Dr. Pramod Achegave	--	Mahatma Basweshvaranchya Rajkiya Vicharanchi Prasangitaka	--	Multi-disciplinary international journal	International	March 2024	2278-9308	INACSC, Wardha	--
3	Dr. Pramod Achegave	--	Mahatma Gandhijinchi Stree Vishayak Bhumika	--	World-wide International Interdisciplinary Research Journal	International	Feb 2024	2454-7905	INACSC, Wardha	--
4	Dr.Prashant Kadwe	--	Indian Constitution and	--	International journal of Researches in	International	June 2023	2347-8209	INACSC, Wardha	--

			Educational Rights		Social Science and information studies.					
5	Dr.Prashant Kadwe	--	Human rights – hypothetical for women in india	--	International journal of Researches in Social Science and information studies.	International	June 2023	2347-8209	INACSC, Wardha	--
6	Dr.Prashant Kadwe	--	Relevance of Gandhi and thoughts for Peace in Contemporary world with Special reference to non -violin	--	World-wide International Interdisciplinary Research Journal	International	Feb 2024	2454-7905	INACSC, Wardha	--
7	Dr. Hemant Misal	--	Empowerment of Tribal women	--	Reviwed Research Journal	National	June 2024	2231-1629	INACSC, Wardha	Reserch Journal publication Committee
8	Dr. Hemant Misal	--	Manav-adhikar Mhanje kay ani Sadhyastithit Tyuanchi kay Garaj aahe	--	International journal of Researches in Social Science and information studies.	International	June 2023	2347-8209	INACSC, Wardha	--
9	Dr. Hemant Misal	--	The Spirituality of Gandhi	--	World-wide International Interdisciplinary Research	International	Feb 2024	2454-7905	INACSC, Wardha	--

			and the need of it in Modern Education		Journal					
10	Mr. Promod Tadas		Maharastratil Mudrankala Ani Granth Prakashnachi Vatchal		International Peer-Reviewed Journal of Library Science	International	April 2024	2583-2549	INACSC, Wardha	--
11	Mr. Promod Tadas		Granthalay ani samaj		Interdisciplinary Peer-Reviewed Indexed Journal	National	Jan-2024	2455-4375	INACSC, Wardha	--

`

Internal Quality Assurance Cell, Indraprastha New Arts Commerce and Science College, Wardha

S. S. Petare
Coordinator
Internal Quality Assurance Cell
Indraprastha New Arts Commerce and Science College, Wardha

New Arts, Commerce & Science College, Wardha

PRINCIPAL
New Arts, Commerce & Science College, WARDHA

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 11 No - 3 Issue - 37 Sept-Dec. 2023 ISSN-2347-9639

IIJIF Impact Factor 2.283

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

मार्गदर्शक

प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे

संपादक

प्राचार्य डॉ. प्रमोद पवार

प्राचार्य डॉ. मनोहर पाटील । प्राचार्य डॉ. बाळ कांबळे । डॉ. लियाकत खान । डॉ. विठ्ठल दहिफळे
प्राचार्य डॉ. विलास आघाव । डॉ. संजय वाघ । डॉ. संभाजी पाटील । डॉ. वकार शेख

Scanned with ACE Scanner

१६. भारतीय राजकारण आणि सोशल मीडिया ८४
डॉ. व्ही.एच.भटकर

१७. केंद्र-राज्य संबंधात राज्यपालाची भूमिका ८८
डॉ. वकील ताज शेख

१८. केंद्र-राज्य संबंध : विवाद आणि वर्तमान ९३
डॉ. श्रीकांत गोपीचंद शेंडे

१९. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि कार्ल मार्क्स यांच्या समाजवादी विचारांचे तुलनात्मक अध्ययन..९८
प्रज्ञा ज्ञानोबा कांबळे
डॉ. डी. के. धुमाळे

२०. २१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन १०२
डॉ. प्रशांत विघे

२१. भारताचे परराष्ट्र धोरणातील सॉफ्ट पॉवर १११
प्रा.डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे

२२. लोकशाहीचा सहभागात्मक सिद्धांत ११४
प्रा.डॉ.प्रशांत वामनराव खेडकर

२३. महाराष्ट्राच्या राजकारणात मुल्यांची आवश्यकता ११७
प्रा. डॉ. विजयकुमार बा. सोन्नर

२४. **Impact of Media on Social Culture in 21st Century** 122
Dr. Rajkumar M. Dannur

२५. **Governor in Indian Federal System of India** 127
Dr. Anil D. Patil

२६. **Transition of Democracy** 129
S. Kumar Meshram

२७. **G-20 Summit : Major Outcomes** 132
Dr. Rajendra D. Shinde

२८. **Democracy in Transition** 135
Dr. Sunil Pimple

२९. **Role of Supreme Cout in Delineating Borders and Enforcing Limits on Executive Transgression** 139
Dr. Charuta Vikram Joshi

३०. **Analysis of India-Maldives Relations** 145
Dr. Santosh Sambhaji Dakhare

३१. **India's G-20 Presidency** 149
Prof. Pradip Jankar

३२. **Growth of Social Media and Politics** 153
Baliram Shesherao Chavan
Prof. Suhas. R. Morale

Scanned with ACE Scanner

भारताचे परराष्ट्र धोरणातील सॉफ्ट पॉवर

प्रा.डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे,
इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स
ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा

प्रस्तावना :

आज आंतरराष्ट्रीय समुदायात आधुनिक तंत्रज्ञानाची सुरुवात झाली. त्यामुळे शस्त्रस्पर्धा आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ प्राप्त करण्यासाठी परस्पर देशांमध्ये अनिर्बंध स्पर्धा सुरु झाली. पुढील काळात या स्पर्धा मानवतेला कुठल्या थरावर घेवून जातील यांची शाश्वती राहलेली नाही. त्यामुळे आज आंतरराष्ट्रीय संबंधामध्ये सॉफ्ट पॉवर या संकल्पनेला अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झालेले आहे. सॉफ्ट पॉवर हे साधन म्हणून राष्ट्राराष्ट्रामधिल संबंधामध्ये वापरले जाते. आंतरराष्ट्रीय सॉफ्ट पॉवर ही संकल्पना अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ जोसेफ न्याय यांनी मांडली आहे. सॉफ्ट पॉवर म्हणजे अशी क्षमता की त्यामुळे विशिष्ट देशाला जे हवे आहे ते अन्य देशांनाही हवेसे वाटते. सॉफ्ट पॉवर मध्ये सक्ती ऐवजी आकर्षण निर्माण करुन आपली उद्दिष्टे साध्य करण्याची क्षमता असते. हार्ड पॉवर म्हणजे अशी सैनिकी सत्ता, जी हिंसाचार किंवा दबाव यांवर आधारित सत्ता आहे. सॉफ्ट पॉवर ही संकल्पना हार्ड पॉवर च्या विरोधी आहे. सॉफ्ट पॉवर मध्ये सांस्कृतिक, आध्यात्मिक शक्ती, सण-उत्सव, पर्यटन, शिक्षण, इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. भारत १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वतंत्र झाला. त्यानंतर भारताने जागतिक शांतता आणि सहकार्यत्वावर आधारित सॉफ्ट पॉवर धोरण स्वीकारले आहे. शीतयुध्दाच्या काळात भारताने कोणत्याही गटात सामील न होताअलिप्तवादी धोरण स्विकारले आहे.

संशोधन विषय :भारताचे परराष्ट्र धोरणातील सॉफ्ट पॉवर धोरण.

उद्दिष्टे : भारताच्या परराष्ट्र धोरण तत्वातील सॉफ्ट पॉवर संकल्पनेची माहिती मिळविणे. सॉफ्ट पॉवर धोरणाचा भारताला झालेला परिणामाचे अध्ययन करणे.

गृहितके : आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताच्या सॉफ्ट पॉवर धोरणाला महत्व येत असल्याचे दिसते.

संशोधन पध्दती : प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी दुय्यम साधनाद्वारे तथ्य संकलन केले आहे. ऐतिहासिक विश्लेषण पध्दतीचा वापर केला जाईल.

भारताचे परराष्ट्र धोरणातील सॉफ्ट पॉवरचे घटक :

आपल्याला अपेक्षित साध्य करण्यासाठी कोणत्याही दबावाशिवाय दुसऱ्याला आकर्षित करण्याची क्षमता म्हणजे सॉफ्ट पॉवर होय. भारताने प्राचीन काळापासुन सॉफ्ट पॉवर धोरणाचा अवलंब केलेला आहे. अलिकडच्या काळात भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात सॉफ्ट पॉवरचा वापर अधिक प्रमाणात वाढविलेला आहे.

१.संगीत आणि चित्रपट क्षेत्रात :

भारतीय संगीत आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात प्रसिध्द आहे. आशिया युरोप आफ्रिकन देशात भारतीय संगीताना मागणी आहे. पंडित रविशंकर आणि ए.आर. रहेमान यांनी लोकप्रिय केलेले भारतीय संगित आज बॉलिवुडचा भारतीय चित्रपटांमुळे जगभर लोकप्रिय झाले आहे. हिंदी चित्रपटांना चीन, दक्षिण कोरिया, जपान मध्ये लोकप्रिय आहेत.

२.आंतरराष्ट्रीय योग :

शारीरिक आणि मानसिक लाभ मिळून शरीर अधिक लवचिक होण्यासाठी योगाचा फायदा होतो. शरीर निरोगी ठेवण्यासाठी योगासन करणे महत्वाचे आहे हे जगातील बहुतांश देशांना समजले आहे. प्राचीन काळापासुन भारतात योगाचे महत्व जगाला सांगितलेले आहे. भारत योगाच्या आधारे आपले सॉफ्ट पॉवर धोरण ठरवित आहे. प्राचीन भारतीय परंपरेचे एक अमूल्य रत्न म्हणजे योग होय. योग शारीरिक आणि मानसिक कल्याणाला महत्व देणे हे एक साधन आहे. माननीय पंतप्रधान

श्री. नरेंद्र मोदीजीच्या प्रयत्नाने संयुक्त राष्ट्रांची महासभेद्वारे २१ जुन २०१५ ला आंतरराष्ट्रीय योग दिवस घोषित केले आहे.

३. खाद्य व मसाल्याच्या पदार्थाचा व्यापार

भारताने प्राचीन काळापासून खाद्य व मसाल्याच्या पदार्थाचा व्यापार अनेक देशासोबत केले आहे. त्यात मोहरी, दालचिनी; लवंगा, काळी वेलची, धनिया इत्यादी

Scanned with ACE Scanner

पदार्थांचा समावेश होता. ब्रिटीशांना हे हवे हवेसे वाटत होते. अमेरिका, कॅनडा, चीन, पाकीस्तान इत्यादी देशात खाद्यपदार्थ सहज उपलब्ध होतात. भारतच्या खाद्यपदार्थातून परदेशात असलेली सॉफ्ट पावर दर्शविते.

४. पर्यटन

भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील सॉफ्ट पावर संकल्पनेने पर्यटनाला विशेष महत्व आहे. पर्यटन स्थळाव्दारे भारत परदेशी नागरिकाला आकर्षित करीत आहे. उत्तर भारतातील कुशीनगर येथे एका आंतरराष्ट्रीय विमानतळाचे उद्घाटन झाले. हे विमानतळ एका बौध्द केंद्रासाठी उभारण्यात आले आहेत. महाराष्ट्रातील वेरुळ, अजिंठा येथील बौध्द लेणीला अनेक विदेशी नागरिक भेटी देतात.

५. अहिंसा

अहिंसा हे प्राचीन भारतीय तत्व आहे. जैन, बौध्द, हिंदू धर्मामध्ये अंहिसेचे तत्व आहे. महात्मा गांधी देशील जगाला अंहिसेचे तत्वे दिले आहे. अहिंसेच्या तत्वाने विय प्राप्त करता येते हे जगाला समजावून सांगितले आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे प्रमुख तत्व हे अहिंसेच तत्व आहे.

आज जगातील बहूतांश देशांनी अहिंसेच्या तत्वाला महत्व देत आहेत. भारताने आज आपल्या सॉफ्ट पॉवरमध्ये अहिंसेच्या तत्वाला प्राधान्य देण्यात आले आहे.

६.लोकशाही विचार

इंग्लंड लोकशाहीची जननी असली तरी भारतात लोकशाही विचार यशस्वी झाले आहेत. भारताच्या शेजारी देशात लोकशाही यशस्वी होवू शकली नाही. भारत हा जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असणारा देश म्हणून ओळखले जाते. भारताने नेहमीच आपल्या परराष्ट्र धोरणात लोकशाही विचार प्रणालीचा पुरस्कार करीत आलेला आहे. म्हणून भारताच्या पराराष्ट्र धोरणाच्या सॉफ्ट पॉवरचे एक तत्व म्हणून लोकशाही विचाराकडे पाहीले जाते.

७. भाषा संस्कृती

संस्कृत ही जगातील सर्वात जुनी भाषा आहे. अमेरिकेतील अनेक विद्यापीठात इंडो-युरोपियन भाषा म्हणून संस्कृत शिकविले जाते. हिंदी भाषा देखील दक्षिण आशियातील सर्वात प्रसिध्द भाषा आहे.

८. क्रीडा क्षेत्रात :

भारतीय सॉफ्ट पॉवरमध्ये खेळाचा समावेश होतो. भारताचा क्रिकेट खेळ नसला तरी भारत हा क्रिकेट क्षेत्रात सॉफ्ट पॉवरचा वापर करतो. भारतात आयपीयल प्रिमिलिग खेळले जातात. या आयपियलमध्ये अनेक परदेशी खेळाडूचा समावेश असतो. २०१० मध्ये भारत हा कॉमन वेल्थ खेळाचा आयोजनक राष्ट्र होता. २०२३ मध्ये भारताला क्रिकेट क्षेत्रातील विश्वचषक स्पर्धा आयोजन केले होते. भारत हा ऑलिम्पिक क्रिकेट, कबड्डी, हॉकी, बुध्दीबळ, इत्यादी क्षेत्रात आपली वेगळी ओळख निर्माण केले.

९. शिक्षण क्षेत्र :

प्राचीन भारतात परदेशी नागरिक शिक्षणासाठी येत असून आज अनेक देशातील विद्यापीठे भारतात आपली शाखा स्थापन करीत आहेत. भारताने नवीन शैक्षणिक धोरण आणुन प्राचीन संस्कृती, मुल्य, परंपरा, प्रादेशिक भाषा इत्यादी महत्व देत आहे. याद्वारे भारत समृध्द बनण्याचा प्रयत्न करीत आहे. शिक्षण क्षेत्रही सॉफ्ट पॉवरचे एक उदाहरण आहे.

१०. आशिया राष्ट्रासोबतचे धोरण :

आशिया सोबतच्या धोरणाला ॲक्ट ईस्ट ला महत्व देतांना त्यामध्ये बौध्द संबंधावर देखील भर देण्यात आला. मोदीच्या नेपाळ, चीन, जपान, मंगोलिया या सर्व दौऱ्यामध्ये गौतम बुध्द हे भारत आणि नेपाळ, चीन, जपान देशातील महत्वाचा दुवा आहे. नेपाळ मधील आपत्तीच्या वेळी भारताने नेपाळला मदत केली.

११. अनिवासी भारतीय सोबतचा संवाद :

भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील सॉफ्ट पॉवर मध्ये अनिवासी भारतीय सोबत आपले पंतप्रधान संवाद साधतात. पंतप्रधान नरेंद्र अनिवासी भारतीयांमध्ये लोकप्रिय आहेत. भारतातमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याची क्षमता असलेला नेता, अशा दृष्टीने नरेंद्र मोदी यांच्याकडे परदेशातील भारतीय पाहतात. परेदशी भेटीवर असतांना मोदी स्थानिक अनिवासी भारतीयांशी संवाद साधण्याची संधी अवश्य घेतात. परदेशात वास्तव्य करणारे भारतीय मोठ्या संभाव्यतिरिक्त मोदीचे विमानतळावर स्वागत करण्यासाठी मोठ्या संख्येने येतात. त्यांच्या विविध कार्यक्रमांना उपस्थित राहतात. परदेशातल्या कोणत्याही सार्वजनिक सभेत मोदी, मोदी असा जयघोष होतो. भारताचा विकास साधण्यासाठी अनिवासी भारतीय अतिशय महत्वाची भूमिका बजावतात हे नरेंद्रमोदींनी ओळखले आहेत म्हणून कोणत्याही विदेशी दोऱ्यात

Scanned with ACE Scanner

[illegible] राष्ट्रांशी संवाद साधतात.

[illegible] साहित्य क्षेत्रात :

साहित्य, कवि इत्यादींमुळे देखील सॉफ्ट पॉवर वाढत [illegible] कवि संमेलन विदेशात होत आहेत. मराठी [illegible] सातासमुद्रापलीकडे गेले आहे. अलीकडेच [illegible] इत्यादी लेखकांना आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार [illegible] आहेत. हिंदीमधील कुमार विश्वास यांनी अनेक [illegible] कवि संमेलनात सहभागी झाले आहेत.

निष्कर्ष :

सॉफ्ट पॉवरमुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताची [illegible] प्रतिमा निर्माण झाली. भारताचे इतर राष्ट्रांशी [illegible] संबंध सुदृढ झाले आहे. भारताने कला, सिनेमा, साहित्य, सौंदर्य स्पर्धा, अहिंसा, लोकशाही, मुक्त प्रसारमाध्यमे, धर्मनिरपेक्षता, अन्न, मसाल्याचे पदार्थ, हस्तकला इत्यादी क्षेत्रात सॉफ्ट पॉवर चा उपयोग करते.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. प्रा. शेख हसन, डॉ. गर्दे, आंतरराष्ट्रीय संबंध, नागपूर.
२. [illegible] अनुवाद [illegible], लोकशाही ऐसी [illegible] आणि [illegible] बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली.
३. गिरीश कुबेर, हा तेल नावाचा इतिहास आहे, राजहंस प्रकाशन प्रा.लि. पुणे

उत्कृष्ट संशोधन पेपर पुरस्कार तर्फे
प्रा. बी.बी. पाटील (इस्लामपूर)

मानवविज्ञान विद्याशाखेतील सर्व विषयांच्या अभ्यासक, प्राध्यापकांचे 'विचारमंथन' रिसर्च जर्नलमध्ये पेपर प्रकाशित करण्यासाठी आपले स्वागत आहे. दरवर्षी 'विचारमंथन' मधील प्रकाशित झालेल्या रिसर्च पेपरमधील दोन उत्कृष्ट रिसर्च पेपर लिहिलेल्या प्राध्यापकांना प्रत्येकी ४,००० रुपयेचे पारितोषिक व सन्मान प्रमाणपत्र परिषदेमार्फत प्रदान करण्यात येईल.

तरी सर्व अभ्यासकांनी यास प्रतिसाद द्यावा ही विनंती.

नवोदीत संशोधकांसाठी
कॉम्रेड प्राचार्य डॉ. विठ्ठल मोरे पारितोषिक

राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विषयाचे पदव्युत्तर विद्यार्थी/पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी / सहाय्यक प्राध्यापक फक्त यांचेसाठी महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेच्या वार्षिक अधिवेशनात प्रत्यक्ष उपस्थित राहून पेपर सादर करणाऱ्यांकरीता कॉम्रेड प्राचार्य डॉ. विठ्ठल मोरे पारितोषिक.

उत्कृष्ट संशोधन पेपर सादरीकरण

प्रथम पारितोषिक:– २१०० रुपये रोख सन्मानचिन्ह व प्रमाणपत्र

द्वितीय पारितोषिक –१००१ रुपये रोख सन्मानचिन्ह व प्रमाणपत्र

तृतीय पारितोषिक– ७०१ रुपये रोख सन्मानचिन्ह व प्रमाणपत्र

इतर तीन प्रोत्साहन पर प्रमाणपत्र

(टीप पेपर सादरीकरणासाठी विषय बंधन नाही)

Impact Factor-8.632 (SJIF)
ISSUE NO.
(CDLXXIV) 474

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2024

MAHATMA BASAVESHWAR : DEMOCRACY AND MODERNITY

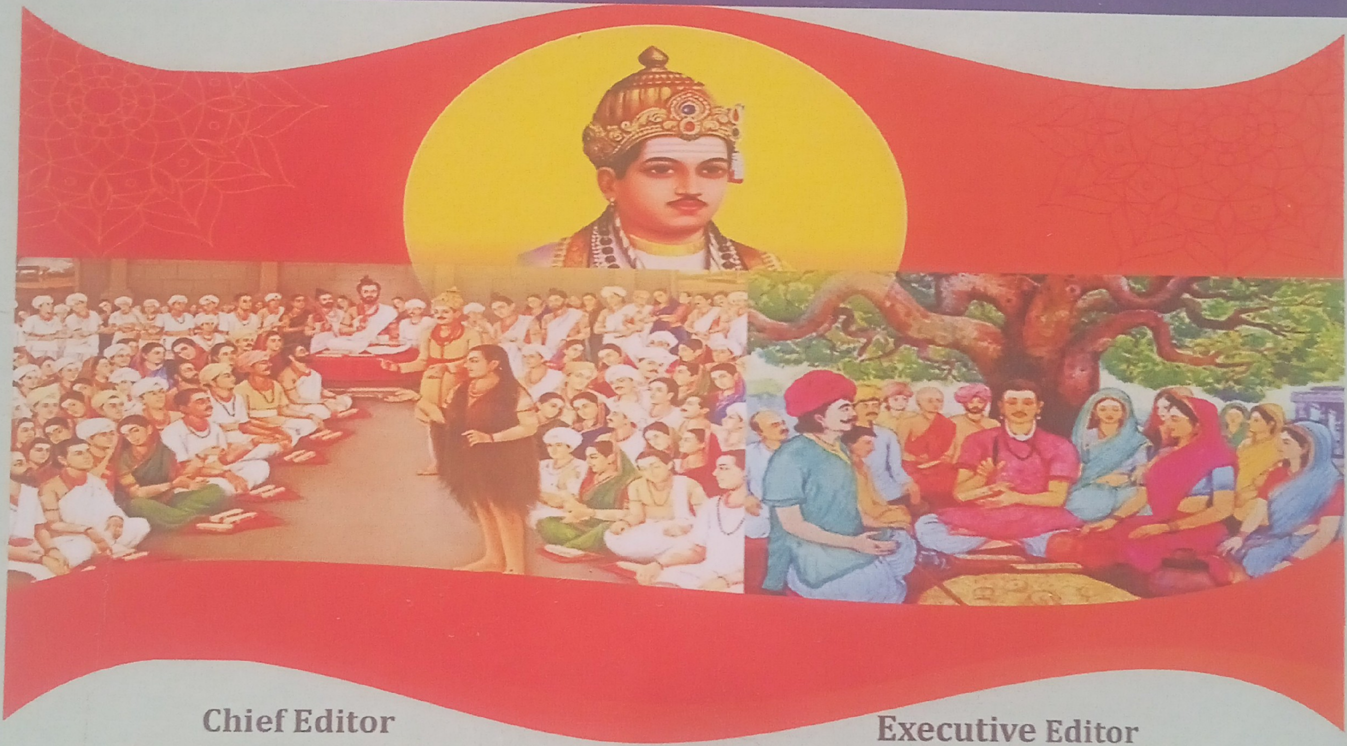

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
A. S. R. & D. Training Institute Amravati

Executive Editor
Sandeep Tundurwar
Professor & HoD, Political Science
Shri Binzani City College, Nagpur

Co-Editor
Shri. Rajesh Kanire
Assistant Professor & HoD, Dept. of Political Science
Shri Niketan Arts & Commerce College, Nagpur

Executive Editor
Dr. Bhaskar Waghale
Dept. of Political Science
Shri Binzani City College, Nagpur

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

Scanned with ACE Scanner

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLXXIV) 474
ISSN : 2278-9308 March 2024

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	आधुनिक समाजाची पायाभरणी करणारे महात्मा बसवेश्वर — डॉ. विनोद को. गायकवाड	1
2	म. बसवेश्वर यांचे लोकशाहीपुरक तत्वज्ञान काळाची गरज — डॉ. राजेश्री एन. कडू	4
3	महात्मा बसवेश्वर आणि श्रमप्रतिष्ठा — डॉ. एकता अ. मेनकुदळे	7
4	बसवेश्वरांच्या विचारांतील मानवतावाद — डॉ. जिजाभाऊ सीताराम घुले	11
5	महात्मा बसवेश्वरांचे मानवतावादी विचार — डॉ. योगेश दादाराव उगले	16
6	अनुभवमंटप प्रत्यक्ष लोकशाहीसाठी संसद: महात्मा बसवेश्वर — डॉ. व्ही.एच.भटकर	21
7	समताधिष्टीत महात्मा बसवेश्वर — डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)	25
8	संत बसवेश्वर यांच्या विचारांची प्रासंगिकता — डॉ. संतोष संभाजी डाखरे	31
9	वर्तमान काळात महात्मा बसवेश्वरांच्या विचारांची प्रासंगिकता — गजानन किसन जुमडे	35
10	महात्मा बसवेश्वरांच्या राजकीय विचारांची प्रासंगिकता — डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे	41
11	महात्मा बसवेश्वर आणि पाश्चात्य राजकीय विचारवंत — डॉ. अशोक गंगाधर मेनकुदळे	43
12	महात्मा बसवेश्वर यांचे सामाजिक न्याय विषयक विचार आणि कार्य — डॉ. योगीराज एस उरकुडे	51
13	महात्मा बसवेश्वरांचे आर्थिक विचार — डॉ. प्रमोद स. घोनमोडे	53
14	महात्मा बसवेश्वर यांचे समते संबंधी विचार — डॉ.रमेश जी. सुरळकर	55
15	सामाजिक परिवर्तनात महात्मा बसवेश्वरांचे योगदान : एक चिकित्सक अभ्यास — डॉ. राजेंद्र मुद्दमवार	58
16	सामाजिक क्रांतीचे जनक महात्मा बसवेश्वर यांचे राजकारण आणि समाजकारण कालखंड : 1105 ते 1167 — डॉ. अर्चना उमरकर	61
17	'महात्मा बसवेश्वर आणि लिंगायत धर्म' — डॉ. विश्वनाथ आत्माराम दरेकार	66
18	आधुनिक जागतिकलोकशाही विचार आणि अनुभव मंटप यामधील साधर्म्य — डॉ. विलास एस्. टाले	70
19	महात्मा बसवेश्वर आणि सामाजिक परिवर्तन — डॉ. सुखनंदन ढाले	74

Scanned with ACE Scanner

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLXXIV) 474
ISSN : 2278-9308
March 2024

महात्मा बसवेश्वरांच्या राजकीय विचारांची प्रासंगिकता

डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे
इंद्रप्रस्थ न्यू, आर्टस् कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा

बाराव्या शतकातील क्रांतीकारी, परिवर्तनशील मानवतावादी, साहित्यिक, लोकशाहीचे समर्थक म्हणून महात्मा बसवेश्वरांना ओळखले जाते. त्यांनी आपल्या विचारातून भारतीय समाज व्यवस्थेतील अनिष्ठ प्रथा – परंपरेला शह देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्याच्या विचारात उदारमतवाद, मार्क्सवादी समाजवाद, स्त्रीवाद, पर्यावरणवाद विश्वबंधुता मानवतावादी इत्यादी विचारप्रणालीचे तत्व दिसून येतात. आधुनिक भारतातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, साहित्यिक, स्त्रियां परिवर्तनाच्या संदर्भात महात्मा बसवेश्वरांचे विचार महत्वाचे आहेत. स्त्रीसुधारणा, समता, स्वातंत्र्य बंधुत्व, आंतरजातीय विवाह, श्रम आणि श्रमिकांना करुन दिलेली प्रतिष्ठा इत्यादी विचार आधुनिक वाटतात. स्त्रियांना आणि शुद्रांना कोणत्याही धर्मग्रंथाच्या अध्ययनांचा अधिकार नव्हता अशा परिस्थितीत त्यांनी धर्मामध्ये स्त्री-पुरुष भेद नाही असे म्हटले आहे. आपल्या लिंगायत पंथात त्यांनी अक्कामहादेवी, निलाम्बिका, गंगाम्बिका आणि महादेवम्या इत्यादी स्त्रियांना वचन साहित्यांची रचना करण्याची संधी प्राप्त करुन दिले आहे. अनुभव मंटपाची स्थापना करुन त्यात लोकशाही मुल्याच्या तत्वाची जोपासना केलेली आढळते. म्हणूनच त्यांच्या अनुभव मंटपांना संसदेची लघू प्रतिमा म्हटले जाते. मानवेंद्र रॉय यांच्या मते बसवेश्वर हे मध्ययुगीन भारताचे जनक होते. बाराव्या शतकातील लिंगायत चळवळ ही सामाजिक क्रांतिची चळवळ होती. भारताच्या सुधारणा कार्याचा तो पहिला स्फोट होता.

अनुभव मंटप :-

आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील बहुतशी देशाचा राज्यकारभार संविधानानुसार चालतो. तरिही वर्तमान काळात निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी काही नियमाची किंवा कायद्याची आवश्यकता असते. ते कार्ये कायदेमंडळ करित असते. कायदेमंडळात देशातील विविध प्रदेशातून निवडून आलेले सदस्य असतात. महात्मा बसवेश्वरांनी वर्तमान काळातील कायदेमंडळ किंवा संसदेप्रमाणे अनुभव मंटपाची स्थापना केली होती. अनुभव मंटपातून आधुनिक लोकशाहीचे रुप दिसते. यात 770 पुरुष – स्त्रिया सदस्य होत्या. हे सर्व सदस्य विविध जाती, प्रांतामधुन आलेले होते. कायक ही अनुभव मंटपाची प्रवेशाची मुख्य पात्रता होती. आज कायदेमंडळ ही संस्था कायदा निर्मितीचे कार्ये ज्याप्रमाणे करते त्याच पध्दतीने अनुभव मंटपात वचन साहित्यांची निर्मिती केली जात असत. या अनुभव मंटपाचा अध्यक्ष हा सर्व सदस्यांना चर्चेत सहभागी करुन घेत असत. वचन हे कायद्याप्रमाणे समाजातील व्यक्तीच्या वर्तनाचे नियंत्रण करण्यासाठीचे नियम होते. म्हणुन अनुभव मंटपाला लोकशाहीची लघू संस्था म्हटले जाते. म्हणून महात्मा बसवेश्वराच्या विचारांची प्रासंगिकता आहे.

शासकासंबंधी :-

वर्तमान काळात आंतरराष्ट्रीय समुदयातील बहुतांशी राष्ट्रानी लोकशाही शासन पध्दती स्विकारली आहे. लोकशाही विचारप्रणाली मधिल शासक जनतेव्दारे निवडले जाते त्यामुळे शासकास जनतेचा सेवक म्हणुन कार्ये करावे लागते. परंतू बाराव्या शतकात राजेशाही अस्तित्वात होती. राजेशाहीत महात्मा बसवेश्वर पंतप्रधान पदावर कार्यरत होते अर्थात तो शासक म्हणून काम करित होते त्यांना जनतेचे सेवक बनणे मान्य होते. अनुभव मंटपाची स्थापना करुन लोकशाही मुल्यांना स्विकार करतात. राजा हा लोककल्याणकारी कार्ये करावे यावर भर देतात. शासक नि:स्वार्थ कार्ये केले पाहीजे असे त्यांना वाटत महात्मा बसवेश्वरांनी राजेशाही शासन व्यवस्थेत आधुनिक काळातील लोकशाही विचार व्यक्त करतांना दिसतात. म्हणून त्यांच्या विचाराची वर्तमान काळात आवश्यकता आहे.

स्वातंत्र्य :-

आधुनिक काळात स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. स्वातंत्र्याची संकल्पना हे उदारमतवादी विचारप्रणालीचे केंद्रबिंदू आहे. व्यक्तीला आपला सर्वांगिण विकास करण्यासाठी स्वातंत्र्याची गरज असते. व्यक्तीला जोपर्यंत सामाजिक आर्थिक, राजकीय, धार्मिक क्षेत्रात स्वातंत्र्य मिळत नाही. तोपर्यंत व्यक्तींच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास होत नाही. बाराव्या शतकात महात्मा बसवेश्वरांनी स्वातंत्र्याचे महत्व ओळखले होते. अनुभव मंटपातील 770 सदस्यांना आपले मत व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य होते यात सर्व सदस्यांनी चर्चा करुन वचन साहित्य निर्माण करीत असत. महात्मा बसवेश्वरांनी अनुभव मंटपात स्त्रियांचा देखील समावेश होता, त्यांना आपले विचार मांडण्याचे स्वातंत्र्य होते. प्रत्येकाला श्रम करण्याचे स्वातंत्र्य मान्य केले आहे. कायकवे कैलास सिध्दांत मांडले यातून श्रमाला महत्त्व दिले.

ऐकण्यात संयमशील व्हावे शरणाने

Scanned with ACE Scanner

स्पर्श करण्यात संयमशील रहावे शरणाने
पाहण्यात संयमशील असावे शरणाने
बोलण्यात संयमशील असावे शरणाने
हुंगण्यात संयमशील असावे शरणाने

अशाप्रकारे पंचेंद्रियात संयमशील आहेत शरण. स्वातंत्र्याचे पालन करतांना संयमाचा सल्ला महात्मा बसवेश्वरांनी दिला आहे. त्यांनी मर्यादित स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केले आहेत.

समतेची संकल्पना :-

आधुनिक काळात समतेच्या संकल्पनेला अनन्य साधारण महत्व आहे. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या मुलभूत गरजांची पुर्तता करण्याचा अधिकार आणि आपल्या क्षमतांचा विकास करण्याची समान संधी म्हणजे समता होय. महात्मा बसवेश्वरांनी आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात समतेचे पुरस्कार केले आहेत. आज भारतातील जाती व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी आंतरजातीय विवाहाला प्राधान्य दिले जाते. हे विचार बाराव्या शतकांत महात्मा बसवेश्वरांनी मांडले आहे. त्यांनी ब्राम्हण मधुवरसची मुलगी कलावती व चांभार हरळ्याचा मुलगा शिलवंत यांचा विवाह घडवून आणला आहे. यातून त्यांनी समतेचा संदेश दिला आहे. अनुभव मंटपात सर्व पुरुष व स्त्रियांसदस्यांना समान विचार व्यक्त करण्याची संधी दिली आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत शारीरिक श्रम कष्टाची कामे करणारे उत्पादक लोकांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन तुच्छ होता. परंतु शारीरिक श्रमातूनच विविध वस्तूची निर्मिती होते. महात्मा बसवेश्वरांनी मानवी मुल्यांची प्रतिष्ठा ओळखून कायक ही संकल्पना मांडली आहे. कन्नड भाषेमध्ये कायकवे कैलास असे एक वचन आहे. मराठीत कायक हाच कैलास असा त्याचा अर्थ आहे. श्रम हे पवित्र आहे. कोणताही व्यवसाय करणाऱ्या माणसाचे श्रम वेगवेगळे दिसत असले तरी सर्व कामे समान प्रतिष्ठेचे असतात.

बंधुत्व :-

फ्रेंच राज्यक्रांतीचे जगाला स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व हे मुल्य दिले आहे. परंतु महात्मा बसवेश्वरांच्या विचारातही बंधुत्वाची संकल्पनेचा विचार दिसून येतो. माझ्याहुन लहान कोणी नाही, शिवभक्ताहून महान कोणी नाही या वचनातून महात्मा बसवेश्वरांनी सहिष्णुता मनात बाळगल्यास बंधुत्व निर्माण होते असे म्हटले आहे. आज देशांत किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरांवर शांतता निर्माण करण्यासाठी बंधुत्वाची आवश्यकता आहे.

स्त्रियांसंबंधी :-

भारतात बाराव्या शतकांत समाजात व कुटूंबात दुय्यम स्थान होते. महात्मा बसवेश्वरांनी स्त्रियांना समाजात गौरवाचे स्थान प्राप्त करुन देण्याच्या अनुषंगाने अनेक महत्त्वपूर्ण उपक्रम राबविले आहेत. महात्मा बसवेश्वरांनी आपले मानवतावादी विचार सर्व सामान्यांपर्यंत पोहचण्यासाठी बसव कल्याण येथे अनुभव मंटपाची स्थापना केले. मानवतेचा संदेश त्यांनी या मंटपातून दिला. अनुभव मंटपात जवळपास 70 स्त्रियांना सदस्य होत्या अक्कामहादेवी, नीलांबिका, सोमव्वा गंगाम्बिका इत्यादी स्त्रियांनी वचन साहित्य लिहिले आहेत. त्यांनी आंतरजातीय विवाहाला मान्यता दिले आहे. त्यांनी स्त्रियां व पुरुषांमधील भेद नाकारला आहे.

अशाप्रकारे महात्मा बसवेश्वरांच्या विचारांची प्रासंगिकता आहे. स्वातंत्र्य, समता बंधुत्व, शासक, कायदा निर्मितीची प्रक्रिया इत्यादी त्यांचे राजकीय विचारांची प्रासंगिकता आजही महत्वाची आहे. आज आंतरराष्ट्रीय समुदायातील बहुतांश राष्ट्रांनी लोकशाही विचारप्रणालीचा स्विकार केला आहे. या विचारप्रणालीत स्वातंत्र, समता, बंधुत्व महिलांचे हक्क इत्यादीला महत्व दिले जाते.

त्यामुळे महात्मा बसवेश्वरांचे विचारांचे महत्व आजही अधोरेखित आहे. जयप्रकाश नारायण यांच्या मते वर्ण भेद, उच्च - नीच भेद स्पृश्यास्पृश्य भेद याविरुध्द सर्वप्रथम झगडणारे बसवेश्वर हे आद्य समाजवादी होते. कर्मठ सनातनी व उच्चभ्रू लोकांच्या स्वार्थी दडपणाला पहिला विरोध करणारे बसवेश्वर हे समाज क्रांतिकारक होते.

संदर्भग्रंथ :

1. प्रा. नागोराव कुमार, विचारशलाका, महात्मा बसवेश्वर विचारविश्व, लातूर

Scanned with ACE Scanner

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF Impact Factor 2024 : 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 9, Vol. II, Special Issue No. - XCLL (92) Vol. I 9 Feb. 2024

- Chief Editor -

Dr. Prashant R. Kadwe

Indraprastha New Arts Commerce &
Science College, Wardha - (M.S.) 442 001

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities- Social Sciences - Sports, Commerced, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Scanned with ACE Scanner

37	भूदान चळवळ—आचार्य विनोब भावे यांचे कार्ये प्रा. डॉ. कु. साधना डी. वाघाडे सहाय्यक प्राध्यापक ,गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,पेट्रोलपंप ;जवाहर नगर ता.जि. भंडारा	194
38	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे संत साहित्यातील स्थान ज्ञानेश्वर बा. बोहरूपी सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग, इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा, जि. वर्धा	197
39	भारतीय महिलांमध्ये राजकारण आणि लोकशाहीतील जागतिक नेतृत्वाची क्षमता डॉ. प्रिती सेलुकर सहा. प्राध्यापक, तायवाडे कॉलेज, कोराडी, ता. कामठी, जि. नागपूर	202
40	जागतिक शांततेच्या समस्यामध्ये मानवी हक्कांची भूमिका डॉ. मंगला कडवे मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय नरखेड, जि. नागपूर.	207
41	शांती और मानव स्वतंत्रता मे विनोबा भावे की भुमीका डॉ.कल्पना एम.बडीवार, अनिकेत कालेज ऑफ सोशल वर्क, वधा	212
42	महात्मा गांधीजींची स्त्री विषयक भूमिका डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा जि. वर्धा	215
43	महात्मा गांधी : अहिंसक सत्याग्रही प्रा. रुपेश रा. कुचेवार सहा. प्राध्यापक अनिकेत कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा	217

Scanned with ACE Scanner

ISSN: 2454 - 7905

महात्मा गांधीजींची स्त्री विषयक भूमिका

डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲन्ड
सायन्स कॉलेज, वर्धा जि. वर्धा

आधुनिक भारताचे लोकनेते म्हणजे माहात्मा गांधी होय. भारताला ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीमधून मुक्ती करण्यात महात्मा गांधीजींचे योगदान आहे. अंतरराष्ट्रीय समुदायाला सत्य, अंहिसा, शांतीचे नैतिक मुल्याचे शिक्षण दिले. महात्मा गांधीजीचे आदर्श राज्याची संकल्पना, सत्याग्रह, अहिंसा, ग्रामस्वराज्य, आर्थिक विचार, स्वदेशी महिला संबंधी विचार, शिक्षणासंबंधी इत्यादी विचार जगाला दिले आहे. त्यांच्या विचाराला गांधीवाद म्हटले जाते.

महात्मा गांधीजीने स्त्री कशी श्रेष्ठ आहे ती अबला नाही हे लिखानातून, भाषणातून, करून दिली. महात्मा गांधीजीने स्वतंत्र चळवळीत स्त्रीयांना सहभागी करून घेतले. एवढेच नव्हे तर चळवळींची जबाबदारीही दिली. लोकशाहीमधील समता, बंधुता, स्वातंत्र्य या मुल्यांचा पुरस्कार केला आहे. त्यामुळे स्त्री—पुरूष समानतेचा पुरस्कार केला. स्त्री ही समाजाच्या सांस्कृतिचा कणा आहे. स्त्रीया आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होणे हे त्याच्या व समाजाच्या स्वास्थासाठी आवश्यक आहे असे महात्मा गांधी सांगत. म्हणूनच गांधीजींनी तंत्रज्ञानाच्या युगातही गांधीजीचे विचार महत्वाचे मानले. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगातही गांधीजीचे विचार महत्त्वाचे आहेत. २०१९ मध्ये त्यांची १५० वी जयंती साजरी करत असतांना गांधीजीच्या स्वप्नातील भारत निर्माण करण्याच्या प्रयत्न शासन करीत आहे. बापूजीच्या १५० व्या जयंती दिनी त्यांना स्वच्छ भारतरूपी मानवंदना देण्याचे आव्हान पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी देशातील जनतेला केले. महात्मा गांधीजीचे स्त्री संबंधी विचार पुढील मुद्द्याद्वारे स्पष्ट करता येईल.

- **स्त्री शिक्षणाला महत्त्व**

महात्मा गांधीजीनी ग्रामीण भागातील मुलामुलींकरिता सात वर्ष कालावधीची प्राथमिक शिक्षणाची बुनियादी शिक्षण पद्धतीचा आरंभ केला. या शिक्षण पद्धतीमध्ये व्यावसायिक हस्तकला, संगीत, आरोग्य स्वच्छता आहार अशा प्रकारे जीवन आवश्यक विषयाचा समावेश होता. प्रत्येक मुलामुलींना त्यांच्या मातृभाषेतून शिक्षण दिले जावे असे झाले तर त्यांना सर्वच विषय समजण्यास अवघड जाणार नाही. तसेच देशांची एकात्मता टिकून ठेवण्यासाठी हिंदी राष्ट्रभाषा म्हणून स्वीकारली पाहिजे. प्राचीन काळापासून महिलांवर अन्याय झाला आहे. महिलांचे विश्व चूल आणि मुल या पुरते मर्यादित न ठेवता त्यांचा सर्वांगिण विकास करण्यासाठी शिक्षण उपलब्ध करून दिले पाहिजे. महात्मा गांधी म्हणतात, पुत्र को शिक्षित करणे का अर्थ एक सदस्य की शिक्षित करना और पुत्री को शिक्षित करने का अर्थ है दो परिवारो को शिक्षित करना। यावरून असे स्पष्ट होते की, पुरूषापेक्षा स्त्रीयांच्या शिक्षणाला गांधीजींनी प्राध्यान्य दिले.

- **भारतातील प्रथेला विरोध**

महात्मा गांधीनी स्त्रीयांच्या जीवनात मूलभुत बदल घडून आणला. भारतीय समाजातील हुंडा पद्धत, बाल—विवाह, जठर विवाह, सतीप्रथा इ. प्रथेला विरोध केला. त्याचबरोबर त्यांनी लग्नानंतर अनावश्यक खर्च करू नये. पुरूष प्रधान समाजालाही विरोध करतात. महात्मा गांधीजींनी स्त्री शिक्षण, प्रौढविवाह, पुर्नविवाह इ. चा पुरस्कार केला.

- **महिलांना स्वावलंबी बनविणे**

Scanned with ACE Scanner

स्त्री या समाजाच्या सांस्कृतिकतेचा कणा आहेत. स्त्री ही आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होणे हे त्यांच्या व समाजाच्या स्वास्थासाठी आवश्यक आहे असे ते सांगत. म्हणूनच गांधीजींनी कुटीर उद्योग व सुतकताई याला प्रोत्साहन देणे त्याचे शास्त्रशुद्ध शिक्षण देणे महत्त्वाचे मानले. आज भारत शासन हे महिलांना लघु उद्योग व कुटीर उद्योगद्वारे स्वावलंबी बनविण्यासाठी विविध योजना राबवित आहे.

- **स्त्रीयांना स्वातंत्र्यांच्या लढ्यात भाग घेण्यात त्यांनी प्रेरणा दिली.**

महात्मा गांधीजीने स्त्रीयांना स्वातंत्र्याच्या चळवळीत सहभागी करून घेतले आहेत. मणीबेन, श्रीमती कमलाबेन पटेल, हंसा मेहता, सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चटोपाद्याय, अरूणा असफअली इत्यादी स्त्रीयांनी महात्मा गांधीच्या नेतृत्त्वाला साथ दिली. ऐवढेच नाही तर त्यांनी चळवळीत सहभाग घेतला. अहिंसक राष्ट्र चळवळ असो की भारत छोडो चळवळ आदी चळवळीत स्त्रीयांचा सहभाग हा मोठ्या प्रमाणात होता.

- **स्त्री म्हणजे अंहिसेचा अवतार होय**

महात्मा गांधीजी महिलांना अंहिसेचे अवतार मानतात. कारण महिला या अनेक कष्टांना, परिश्रमाला घाबरत नाहीत. अहिंसेचा अर्थ असिमिन प्रेम होय. स्त्रीयामध्ये ममता, माधुर्य व महानतेचा अद्‌भूत अनमोल संगम पाहायला मिळतो. महिला प्रत्येक वेळी अग्नीपरिक्षा पार पाडत असते. पुरूषाबरोबर खांद्याला खांदा लावून आपला संकटाला तोंड देण्यासाठी सदैव तत्पर असते. स्त्रीला अबला म्हणने म्हणजे तिची बदनामी करणे होय. असे गांधीजींना वाटत. थोडक्यात स्त्री ही अहिंसेचा अवतार आहेत.

- **महिला अधिकाराचे समर्थन**

अंतरराष्ट्रीय समुदायातील संयुक्त राष्ट्राच्या मानवी अधिकाराच्या घोषणेनंतर जगातील बहुतांश राष्ट्रांनी मानवी अधिकाराचा पुरस्कार केलेला आहे. भारतीय संविधानाने नागरिकांना समतेचा, स्वातंत्र्य, शोषणाविरूद्ध, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक स्वांतत्र्य व घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार दिलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात महात्मा गांधीजीने महिला अधिकाराचे समर्थन केले. एवढेच नव्हे तर स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांना सहभागी करून घेतले.

अशाप्रकारे स्त्री शिक्षणाचे, अधिकारांचे, समानतचे समर्थन महात्मा गांधीजींनी केले. भारतीय समाजातील हुंडाप्रथा, बालविवाह प्रथा इत्यादी प्रथेला विरोध केला. महिलांना स्वावलंबी करण्यासाठी कुटीरउद्योग, सुतकताई इत्यादी उद्योगांना प्रोत्साहन देतात.

- **संदर्भ ग्रंथ**

१. रमेश सक्सेना – गांधी एक अध्ययन, विश्वभारती पब्लिकेशन, नवी दिल्ली,
२. डॉ. पांगुळ बाराहाते नंदा – भारतीय समुदाय विकास, आर. बी. प्रकाशन नागपूर

Scanned with ACE Scanner

ISSN NO : 2347- 8209

International journal of Researches in Social Science & Information Studies

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue June - 2023

Edited By

History Department

Indraprastha New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Special Issue June 2023 ISSN No. -2347-8209

Proceedings Publication

-: Chief Editors -:

Dr Prashant R Kadwe
Director Gandhi Study Centre HOD Dept Of History
New Arts Comm & Sci College
Wardha-442001 (M.S.)

Sub Editor

Dr Afroj Sheikh
Radha Ghosh
Lakshadip Gaikwad
Rupesh kuchewar
Dr Shashi Poonam
Dr Balraj Singh Brar

-: Date of Publication: -
JUNE 2023

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

 ISSN NO : 2347-8709

13	**War Strategy of the Sikhs under Banda Singh Bahadur** **Dr. Balraj Singh ,** **Assistant Professor,** Department of History and Punjab Historical Studies, Punjabi University Patiala, Punjab Email: balrajbrar@pbi.ac.in **Rupinder Kaur,** Research Scholar , Department of History and Punjab Historical Studies, Punjabi University Patiala, Punjab	113
14	**Women Rights** **Prof. Satishkumar G. Dhawad** Kumbhalkar College of Social Work Wardha	126
15	**Killing-the controversial ethical issue and the concept of Human Rights— Are the two Compatible** **Dr. Chaitali Choudhury** Bijoy Krishna Girls' College, Howrah West Bengal.	135
16	**INDIAN CONSTITUTION AND EDUCATIONAL RIGHTS** **Dr Prashant R Kadwe** Asst. Professor, Department of History & Director Gandhi Study Centre Indraprastha New Arts,Comm and Sci college Wardha M.S. Mob: 09860600094, E mail: kadweprashant06@gmail.com	146
17	नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील एक थोर नेते डॉ. अफरोज हनिफ शेख प्राध्यापक इतिहास विभाग प्रमुख श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, उमरेड रोड, नागपूर मोबाईल क्र. –९९२३३८८९८७ ८६००७८६२८९ ईमेल–afrozsheikh1966@gmail.com	152
18	महान देषभक्त –सुभाशचंद्र बोस प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे चिंतामणी महाविद्यालय,पोंभूर्णा जिल्हा चंद्रपूर पिन न.442918 फोन नं 9623555612 sanjayugemuge80@gmail.com	158
19	आझाद हिंद सेनेचे सरसेनापती– नेताजी सुभाषचचंद्र बोस प्रा. डॉ. रमेश के. शेन्डे मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय नरखेड जि. नागपूर. म.रा. मो. न. ९४२३६०४७२३ Email Id – rkshende70@gmail.com	164

INDIAN CONSTITUTION AND EDUCATIONAL RIGHTS

Dr Prashant R Kadwe
Asst. Professor,
Department of History &
Director Gandhi Study Centre
Indraprastha
New Arts,Comm and Sci college Wardha M.S.
Mob: 09860600094,
E mail: kadweprashant06@gmail.com

- **Abstract**

Indian Constitution and Education Rights is needed a very important topic and it is the need of hour to understand the educational rights and how Indian Constitution speaks about imparting education to all sections of the society.

- **Keyword:** Education, Constitution of India, Educational Rights, , Illiteracy

- **Introduction**

Many people have myth about the word "Education". According to some people "Education" is a degree, an academic title, which is the source of their identity, which helps in getting jobs and career high status. However, according to me “Education” has different meaning. I divide it in two parts i.e. “Education” and “Literacy”! It is to be noted that being educated is different from being literate. Literacy can help us in getting jobs and settle in our career. It is helpful in raising the standard of living and creating a status in society. But, “Education” helps us understand the difference between Truth and Untruth! Education gives us the sense of right and wrong! Do we really feel that the current situation of education in the country helps us to discern between the truth and untruth? Does today’s education bestow impartial/unbiased education to all? Do we really think that today’s educational system and institutions are teaching comparative and scientific approach to the students to see the world? My answer to these questions is “Straight No..!” I firmly believe that the current educational system has imposed the modern mental slavery on students. Higher the education, more the mental slave…More the education, greater the proud feeling… higher the education, highest the demands of dowry and patriarch feeling. Everything has become mechanical and commercial!

ISSN NO.: 2347-8709

Dr. B.R.Ambedakar has always seen education with a different perspective. According to him, education can solve any problems of the country, but he was particular about what type of education should be given and to which class of people. Explaining the importance of the education he says, "Can education destroy caste? The answer is 'Yes' as well as 'No'. If education is given as it is today, education can have no effect on caste. It will remain as it will be. The glaring example of it is the Brahmin Caste. Cent percent of it is educated, nay; majority of it is highly educated. Yet not one Brahmin has shown himself to be against caste. In fact an educated person belonging to the higher caste is more interested after his education to retain the Caste System than when he was not educated. For education gives him an additional interest in the retention of the Caste System namely by opening additional opportunity of getting a bigger job. From this point of view, education is not helpful as means to dissolve caste. So far is the negative side of education. But education may be solvent if it is applied to the lower strata of the Indian Society. It would raise their spirit of rebellion. In their present state of ignorance they are the supporters of the Caste System. Once their eyes are opened they will be ready to fight the Caste System." The point to be understood from the above statement of Dr.B.R.Ambedkar is, education can be very instrumental in annihilation of caste system, untouchability and inequality provided the education is given to the suppressed classes. Because educated youngsters will revolt against injustice and inequality, education will help them to inspire for the same. That's the reason why Dr.Ambedakar promulgated several articles for education such as Art.15, 21A,28,30,38,39,41,45,46,47 in the Indian Constitution to ensure that quality education been given to every citizen of this country irrespective of their Caste, Class, Race, Religion, Gender and Place of Birth. But unfortunately at one side we see the total corporatization of education system where Article 21A and Article 42 speaks about Free and Compulsory Education until the age of 14 years, and at the other hand the government is less interested in providing necessary infrastructure and developments to the government schools. The detoriated conditions of government schools are so pathetic that several schools are at the door steps of closing down. The quality of education in the government schools is so degraded that the students can't even think of competing with the corporate schools. Article 15 of the Indian Constitutions speaks about Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth. In several

ISSN NO.: 2347-8709

instances in the recent past we have seen that the kids from low castes and Muslim families have been denied for sitting in the school classrooms and learn along with the other student. Despite constitutional right, the ignorance toward the fundamental rights speaks about the intentions of few fundamentalists who don't want to abolish inequality on the grounds of religion, race, caste, sex or place or birth. Article 21A provides Right to education. This article was Inserted by the 86th Amendment in December, 2002 and passed by the Parliament in July, 2009. The provisions of the Act came into force from 1st April, 2010. Earlier this right was enshrined in Art.45 of the Constitution under Directive Principles of State Policies. But seeing the non implementation of the article and absence of larger sections of kids being far from education, an amendment being made in Art.21A for Right to Education.

In this research paper, the leading Educational rights, Untouchability Controlling Preventions, working place harassments for the survey are taken. And they are mentioned in and around Indian nation.

- **Objectives Of The Study**

- To study the Educational Rights
- To ascertain the public awareness and Indian Constitution of the replies also identified.
- To know the influence of both Government and Private in employees
- To analyze the Publics towards Indian Constitution.
- **Research Methodology**

a) Type of Research

Type of research adopted for the purpose of study is descriptive research design which is an attempt to bring the characteristics of certain groups of educationalists, to estimate the proportion of people in a specified population who behave in a certain way, to make specific predictions, to determine whether certain variables associated.

b) Sampling Techniques:

As the respondents have been chosen for study from the study area according to the Public convenience, convenience sampling technique is used.

c) Sources of data:

Both primary and secondary data have been used for the purpose of this study. To primary data a questionnaire was designed in the light of the objectives

ISSN NO.: 2347-8709

of the academicians and publics from different places were asked to fulfill the questionnaire. Secondary data were collected from available books, publications, research studies, journals, articles and Newspapers, Some E-Sources also used here.

d) Sample size and location

The sample of the study covers the Academicians, Employees, and Research Scholars from 100 respondents selected purposively from different specified points.

e) Techniques used

Chi-square test, T-Test method and Simple analysis method used as a research techniques

- **Findings, Suggestions And Recommendations**

- Majority Of the public's in the sample Were in the 25-30 yrs age group 63%, followed by 20% Who were in the age group of 20-25, 14% and 3% were above 30 yrs and less than 20 yrs respectively.
- The educational qualifications of the respondents are made 12%, undergraduate 46%, post graduate 15% and others 27%.
- 19% of the Publics are Academicians, 8% are doctors and professionals, 35% are workers, 36% arc students and 2% are of other categories.
- Around 20% of the respondents prefer caste factor, 26% prefer accessories the outlets. Factor, 14% prefer Private workers factor and 4% prefer other Academicians of the public's give first importance to the academic rights, second importance to in the working place, third importance to privacy of the educational places, fourth importance to the educational rights and fifth preference to save the public's from untouchability everyone have to respected and need to treat as a same give importance to humans all are one.
- Around 49% of the public's are influenced by TV media of advertising, 17% of them are influenced by magazines, 9% of the public awareness have create is influenced through newspapers, radio and pamphlet advertising used for public awareness through media have to spread rapidly. And 3% are influenced by various issues.
- India is a country with historical significance, getting a smart city tag is like adding another feather in the hat. But Indian residents, while unhappy that our

ISSN NO.: 2347-8709

country is part of the partiality, even people basic needs also not full-filled in proper way.

- **Conclusion**

The study emphasizes that, I personally feel that we need to understand one thing very aptly ie we can't expect anything from the system. The governments are not cordial towards the poors and have nots ! The governments are pro corporates ! And to expect something from such corporatized government would a big mistake on our part. Because, not the only educational system but also Healthcare, Medicine, Science, Politics, Industries, Service Sectors and all other areas , they have kept in their pocket . We can see with our naked eyes that their intention is to have all the powers in their pockets and to impose sanctions and slavery on everyone else! All this while walking in front of our eyes, the big question lies upon us to introspect and question our self what we can do to overcome these problems? Greater question is can we challenge this powerful system! Can we give an alternative to this nation! Can we change the ongoing degradation of education system? The answer lies in Yes and No both! If we understand our duties and responsibilities towards the society and country as a whole, then certainly we can give an alternative. But, if we run away from our responsibilities giving excuses of our wife, kids, family, jobs then there would be no meaning to our life. The choice is totally ours…!

I feel, the teachers should come forward and take up the responsibilities. They should start free classes in the fields of Competitive education, Technical and Academic Guidance and all such areas which can help a student to learn nuances of different fields and he could be able to compete with the world. If all the teachers who have sense of injustice and equality initiate this process on war foot, then I firmly believe that we can create a generation who will serve this country and society with utmost honesty and sincerity. And we have to do it otherwise we will be answerable to the coming generations..!

- **References**

1. Nilanjana Jain; The Problem of Justice in Political Theory and State Practice;Anamika Publishers andDistributors, New Delhi, 2005, p.15. | 2. The Legacy of Dr. Ambedkar " B. R. Publishing corporation, New Delhi.(1990)
2. Ambedkar , B. R. (1997) ,,Caste in India" – Their mechanism,

ISSN NO.: 2347-8709

3. genesis and.Development, Blue in Patrika, India.
4. Ambedkar"s thought on agriculture and its relevance to current agriculture inIndia" Review of Research, Vol 1, IssueVI, pp1-4
5. What Are The Prospects of Democracy In India – Dr.B.R.Ambedkar

ISSN NO : 2347- 8209

International journal of Researches in Social Science & Information Studies

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue July - 2023

Edited By

History Department

Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Special - Issue : July - 2023 ISSN No.- 2347- 8209

Proceedings Publication

-: Chief Editors:-

Dr. Prashant R. Kadwe

Director Gandhi Study Center HOD of History
Indraprastha New Arts, Commerce & Science
College, Wardha – 442001 (M.S.)

Sub Editor

Dr. Afroj Sheikh
Radha Ghosh
Lakshadip Gaikwad
Rupesh Kuchewar
Dr. Shashi Poonam
Dr Balraj Singh Brar

-: Date of Publication:-
JULY 2023

Note :- The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

8	**GURU GOBIND SINGH JI AND KHALSA PANTH** **Ms. Kulwinder Kaur** Assistant Professor Department of History Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	33
9	महान देशभक्त –सुभाषचंद्र बोस प्रा.रूपेश कुचेवार अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा जिल्हा – वर्धा पिन न. ४४२००१	39
10	आझाद हिंद सेनेचे भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान डॉ. माधुरी प्र. पाटील इतिहास विभाग प्रमुख, एल.ए.डी. महिला महाविद्यालय, नागपूर	46
11	**मानवाधिकार म्हणजे काय आणि सध्यस्थितीत त्यांची का गरज आहे?** प्रा. डॉ. हेमंत मिसाळ, विभाग प्रमुख – समाजशास्त्र विभाग इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, नालवाडी, वर्धा – 442001	55
12	**Human Rights- Hypothetical for women in India** **Dr. Prashant R. Kadwe** HOD Department of History Indraprasth New Arts, Commerce & Science College, Wardha – 44200	60
13	**भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रेसर नेतृत्व: नेताजी सुभाषचंद्र बोस** प्रा. सिद्धार्थ ढोक, इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड समाजकार्य कॉलेज, वर्धा	65
14	**CONTRIBUTIONS OF SUBHASH CHANDRA BOSE AND AZAD HIND SENA IN INDIA'S FREEDOM MOVEMENT** **Dr. Nishant Chikate** Indraprasth New Arts, Commerce, **Science & Social Work College Wardh**	70
15	सद्यस्थितील स्त्रीवादी वाङ्मयावरिल परिणाम प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	74

Human Rights- Hypothetical for women in India

Dr. Prashant R. Kadwe
HOD Department of History
Indraprasth New Arts, Commerce & Science
College, Wardha - 442001

• Introduction-

They govern how individual human beings live in society and with each other, as well as their relationship with the State and the obligations that the State have towards them. Above made references are enough to through light on the importance of Human Rights for every human being. In addition, all the rights are bestowed upon women in India if the society considers women as human beings.But if we go through the news channels, newspapers we observe that everyday there are issues like dowry deaths, acid attacks, rape, human trafficking of minor girl children, child marriages and what not? This article is to shed light on the issues faced by women in India and the need to create awareness in the society about the above-mentioned issue. To understand the meaning of human rights, first we need to understand the term 'rights'. Rights are the claimsmade of all human being for self-development. The rights are the claims of the individual recognized by the society and enforced by the state. According to Harold Laski a British political theorist, "Rights are those conditions of social life without which no man can seek in general, to be himself at his best." T. H. Green explained, "Rights are powers necessary for the fulfillment of man's vocation as a moral being."According to Dworkin, "Human rights are the claims which cannot be denied to an individual for the welfare of the society by the government". These rights are standards that **recognize and protect the dignity of all human beings**.

ISSN NO. : 2347-8209

- **Origin of human rights-**

Human rights originated from the theory of Natural Rights formulated by ancient Stoic, Greek philosophers. Human rights are assumed as modern form of Natural rights. Thomas Hobbs [1588-1679] has elaborated stoic principal in his book named 'Leviathan'. [John Lock 1632-1704] expanded the idea of natural rights in his book, 'Two Treaties of Government'. The Universal Declaration of Human Rights, which was adopted by the UN General Assembly on 10 December 1948, was the result of the experience of the Second World War."Justice and prestige to all" is in important motto of human rights. The father of political science, Greek thinker Aristotle explained the ultimate aim of political system of any Nation is to create such an atmosphere in which human beings live the best life. The Magna Carta of 15 June 1215, enforced by King John of England, gave birth to the term human rights. Magna Carta is a Latin word. It means the supreme charter. Sixty-three articles have been included in the Magna Crata. Further incidents responsible for global change such as, Russian revolution [1917], French revolution [1789] American freedom struggle [1776] expanded the dimensions of the term human rights.

- **Indian Women and Human Rights**-

It has been mentioned in the constitution that, six fundamental rights have been awarded to every human being by birth in India. They are **Right to Equality, Right to Freedom, Right against Exploitation, Right to Freedom of Religion, Cultural and Educational Rights, and Right to Constitutional Remedies**. Universal declaration of human rights 1967 took measures for crime against women. It stated that only the declaration of rights would not be enough to give freedom and equality to women in real sense. So that facilities in the field of education, health, job opportunities were promised by the declaration to women. The UN declared the year 1975 as The International year for women. For the first time in history, an action plan has been prepared to fight against problems related to women and to repel out the problems. The decade, 1976 to 1985 has been declared as 'International Decade for Women'. An important document known as **CEDAW- convention to the elimination of all forms of Discrimination against Women was included in the program.**

- **Durgabai Deshmukh committee for educating women –**

Chaired by Durgabai Deshmukh the National Council of women was established in 1958. Following report has been presented by the commit in 1959.

1] Highest preference to be given to women education. 2] Centre and state govt. should take courageous decisions for the same. 3] National council for Education for Girl and Women needs to be established. 4] Girls should get scholarship for education. 5] Hostel facilities should be provided to women.

- **National Scheme for primary education of Girls-**

In July 2003 to promote education for girls in backward places in India, model group schools were started under the flagship program SSA- Sarv Shiksha Abhiyan of Govt. of India. The main motif of the project is to make girls confident and independent and to promote life and professional skills among them.

- **Policies for Women of state of Maharashtra-**

2004-After the heinous incident of Nirbhaya in Delhi, State of Maharashta declared policy to protect women in 2004. The objectives of the policy are- 1] need to change male dominating

mentality. 2] Efforts to be made to create more cordial relation between men and women. 3] Efforts to be done to give protection to women's liberty and to let them live their life according to their own will. 4] House holds cores of homemakers to be honored. 4] Efforts to be made to create an environment at home and at workplace for women where they can utilize all their potential.

We have taken a review of few acts and various committees to protect women rights. Do we really agree that all the women in India enjoy the rights mentioned above? We need to introspect to get the answer to this question. Let us discuss problems of Indian women, which they are facing.

- **Child Marriages-**

to the World Bank, the most recent value of the female population in India is 48.0%.According to the National Family Health Survey, **40%** of the world's 60 million child marriages take place in India. West Bengal, Bihar and Tripura top the list with more than 40% of women aged 20-24 years married below 18, according to **National Family Health Survey**. In the case of child marriages, girl's consent for marriage does not matter. Can we say that these girls have right to freedom?

- **Female feticide-**

More than 10 million female fetuses may have been illegally aborted in India since 1990s, and **500,000 girls were being lost annually due to female feticide**. Even the reproductive rights have been denied to her. In most of rural families, women are forced to give birth though her physical condition deteriorates only because the elders in the family or the husband need a male child.

Supreme Court Judge, Justice Sikri, said at a symposium -- Reproductive Rights in Indian Courts: Celebrating Progress, Identifying Challenges and Discussing the Way Forward-- organized by the Jindal Global University (JGU)-

"When we talk of reproductive rights in this country, then there is hardly any choice so far as the woman is concerned ...I can't help but wonder how we as humans have failed humanity."

Forced Prostitution of Minor girls and human trafficking -Indian authorities have Sections 366(A) and 372 of the Indian Penal Code, prohibiting kidnapping and selling minors into prostitution respectively, to arrest traffickers. Still we find in India every 40 girls under the age of 15 are forced into prostitution.

- **Acid Attacks-**

According to India's National Crime Records Bureau data, there were more than 1,000 acid attack cases reported in the country between 2017 and 2021. The numbers fell from 249 attacks and 67 attempted attacks in 2019 to 176 attacks but 73 attempted attacks in 2021. The most common reasons for attacks on women and girls are the refusal of marriage, the denial of sex, and the sexual rejection of men and boys. It is an expression of control over women and girls' bodies.

- **Domestic violence-**

Violence within the confines of the home continues to be a serious concern with the National Commission for Women registering over 6,900 complaints in the 'protection of women against domestic violence' category in 2022. We have the fear of society. As a social animal, we need approval for every single act of ours from the society in which we live and

ISSN NO. : 2347-8209

due to that, we never raise our voice against any bad happening to us. The woman in the family keeps her mouth shut and bears the inhuman treatment given to her by the husband and the members of her family. Even her maternal family suggests not complaining against her in-laws and keeping trying to please them. Her own parents do not support her to fight against the evil.

- **Dowry Deaths-**

Number of reported dowry death cases in India 2005-2021. In 2021, reported dowry death cases in India amounted to **nearly 6.8 thousand**. In India, bride's father bears the expense of the marriage ceremony. Why the father of the girl only will pay for the marriage ceremony? In addition, he has to pay 'Vardakshina' – Dowry. The girls are also highly educated and earning equally to men nowadays. They have secured a good position in the society by working as doctors, engineers, astronauts, and what not. Still the father pays Vardakshina. Surprising!

Sexual harassment of women at workplace- It is unlawful to harass a person (an applicant or an employee) because of that person's sex. Harassment can include "sexual harassment" or unwelcome sexual advances, request for sexual favors, and other verbal or physical harassment of a sexual nature. It is a heinous act to consider a fair sex as a sex doll. With regret, we have to mention the fact that women at workplace are facing ridiculous treatment. Male companions pass unjust comments at her appearance. Do the women in 21st century require permission from her male companions at workplace for her dressing habits or to dress herself in a particular manner as she likes? How absurd the situation is? How many victims raise voice against such type of treatment given to them? The woman keeps mum due to fear to lose the job, the fear to be ridiculed by the society and after the entire woman is only to be blamed by the so-called Indian society.

- **Need of Revival of Human Rights for women in India-**

Above discussed problems are enough to state that women in India are leaving a miserable life and to protect their human rights the society needs to be awakened. Many acts are being formulated to protect women's rights and to give them an equal status in the society. On the other hand, crime rate against women in India is increasing day by day. Agencies like International human rights commission, National human rights commission of India, state human rights commission and National women rights commission are working to empower women and to protect them and their rights. There is a need to bring awareness in the society about the above-mentioned cause. According to World Health Organization, every year near about 1000 female lose their lives due to lack of proper knowledge about the acts and laws formulated for their protection. If they have been educated about they can achieve better health and can improve their social status. They can even help to improve the situation of other women in the society. Following measures to be taken to protect and to revive human rights for women in India.

1] Woman needs to prove her independent existence. Financial independence is the most important aspect for a female.

2] She needs to gain knowledge about the laws and acts formulated by Government for her safety.

3] Separate NGO's and other agencies need to be established for the welfare of women.

4] Women cells need to be devised in every state.

ISSN NO. : 2347-8209

5] Efforts are needed to develop anaddiction free society.

6] Every woman or girl, no matter whether she belongs to rural area or urban, must be well educated.

7] Criminals involved in crime against woman must get rigorous punishment.

8] Government should encourage institutions, which run women develop programs.

9] Shelter home for women should be financially supported and protected.

10] Financial schemes should be devised by the government to help needy women for their progress.

11] Social media, T.V. channels and the literature should be used to create awareness amongst women about their welfare.

12] Woman must be conscious about her own self. Leaders, teachers, social reformers and the thinkers of the society should raise voice against crimes and evil practices against women.

13] Men and women are two wheels of a balanced society. For the smooth functioning of family, both wheels should be equally strong to maintain and bear the balance. Therefore, it becomes necessary to revive human rights for women.

Women empowerment is possible by the empowerment of women only. Woman should be aware of her own self-esteem and use her intellectual, creative powers to rejuvenate the society. She must maintain her dignity and self-respect.

A conclusion can be drawn based on above made discussion that, we have definite, well-defined laws to protect women. Women from rural as well as urban areas need to be educated about the system, rights and laws, which have been formulated for their safety and security. They should not only know the laws but also should use them as and when required.

In India, we worship goddesses. The goddess represents the female energy that is omnipresent in the universe. A domestic goddess knows how to nurture her family. She plays varies roles to perform her duties for her family and for society also. The society should needs to understand the fact that all human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of equality. At the end, we must agree the fact that, the dream to become a developed nation will not come true if this incarnation of goddess will be deprived of her rights.

- **Reference-**

1. Nari Ke Prati Atyachr Evam Manwadhikar
   Shrimati Manju Sharma ,Marks Publishers
   C- 390, First floor, Amrapali Circle, Vaishali Nagar, Jaypur- 302021
   First edition – 2009 ISBN- 978-81-89472-45-0
2. Manav Sansadhan Vikas & Manavadhikar
   BhagirathPrakashan, Pune
3. Mr. RanjanKolambe
   Publisher – Mrs. Poonam Patil
   Bhagirath Publication
   Kesari Wada, Second floor, Narayan Peth Pune
   First edition – July 2012, Third edition – March 2019
4. https://www.drishtiias.com
   Status of Women In India
5. Manawadhikar Aani Bhartiy Savidhanatil Tartudi

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF Impact Factor 2024 : 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 9, Vol. II, Special Issue No. - XCLL (92) Vol. I 9 Feb. 2024

- Chief Editor -
Dr. Prashant R. Kadwe
Indraprastha New Arts Commerce &
Science College, Wardha - (M.S.) 442 001

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities- Social Sciences - Sports, Commerced, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Proceedings publication

-: Chief Editors :-

Dr Prashant R. Kadwe
HOD Dept.of History
Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha - 442001 (M.S.)

-: Sub Editor :-

Dr. Abhijit Verulkar,
Secretary, Mahila Vikas Sanstha's , Wardha (M.S.)
Dr. Ashish Sasankar,
Principal, Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha
Dr. Sanjay S. Kanode
Principal, Dr. R. G. Bhoyar Arts, Commerce & Science College, Seloo
Dr. Vilas V. Hadge
Principal, Arts and Science College, Pulgaon
Dr. Prnita Kashyap
Principal, Dr. R. G. Bhoyar Institute of Pharmaceutical Education & Research, Wardha
Prof. Agrasen G. Moon
Officiating Principal
Dr. R. G. Bhoyar Institute of Pharmaceutical Education & Research, Wardha
Prof. Kashinath V. Tarase
Department of Marahti, Arts and Science College, Pulgaon
Dr. Vaibhao B. Pimpale
Department of English, Dr. R. G. Bhoyar Arts, Commerce & Science College, Seloo
Prof. Sandip S. Petare
Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha - 442001 (M.S.)

-: Date of Publication :-

February, 2024

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

21	**HUMAN OVERPOPULATION: CAUSES, EFFECTS & ROLE OF SOCIAL WORK** Dr. Nita Changdeo Deshbhratar, Wardha (Maharashtra)	87
22	**ROLE OF PEACE AND HUMAN FREEDOM WITH NO FIGHT - M. K. GANDHI** Prof. Pankaj P. Rathi Assistant Professor Indraprastha New Arts Commerce &Science College, Wardha	93
23	**A SEMIOTIC ANALYSIS: PRINCIPLES AND PEACE COMMUNICATION OFMAHATMA GANDHI** Prof. Sonali A. Kaware Assistant Professor Indraprastha New Arts, Commerce &Science College, Wardha	98
24	**THE SPIRITUALITY OF GANDHI AND THE NEED OF IT IN MODERN EDUCATION** Dr. Hemant Misal HOD ,Department of Sociology, Indraprastha New Arts, Commerc & Science College, Wradha	104
25	**Role of education at primary level to imbibe the value of peace & human freedom** Miss. Reena A. Aney Research scholar , Sarvepalli Radhakrishanan University	108
26	**Relevance of Gandhi and Thoughts for Peace in Contemporary World with Special Reference to Non-violin** Dr. Prashant R. Kadwe HOD, Department of History, Indraprasth New Arts, Commerc & Science College, Wardha	114
27	**Vinoba Bhave: A Life Dedicated to Peace and Human Freedom** Mr. Satishkumar Ghanshyam Dhawad Kumbhalkar College of Social Work Wardha	119

INDEX

 ISSN: 2454 - 7905

Relevance of Gandhi and Thoughts for Peace in Contemporary World with Special Reference to Non-violin

Dr. Prashant R. Kadwe
HOD, Department of History,
Indraprasth New Arts, Commerc &
Science College, Wardha

- **Abstract:**

Mohandas Gandhi is a great humanist, statesman and socio-political leader of India. His thoughts of peace are relevant in world today. His message of nonviolence has a universal application and exercising propounds influence on humanity in general. Non-violence provide us the tool to oppose and stop wars and preparations of war, to resist violence, to struggle against racial, sexual and economic oppression and discrimination and to seek social justice and genuine democracy for people throughout the world. In a very real sense, nonviolence is the leaven for the bread that is a new society freed from oppression and bloodshed, a world in which persons can fulfill their individual potentials to the fullest. Gandhian non-violence philosophy is relevant in world even today.

- **Introduction:**

Non-violence is a philosophy, an existing theory and a practice, a lifestyle, and a means of social, political and economic struggle as old as history itself. From ancient times to the present times, people have renounced violence as a means of resolving disputes. They have opted instead for negotiation, mediation and reconciliation, thereby resisting violence with a militant and uncompromising nonviolence and respect for the integrity of all human beings, friends and enemies alike.

Non violence is the personal practice of being harmless to self and others under every condition. It comes from the belief that hearting people, animals or the environment is unnecessary to achieve an outcome and refers to a general philosophy of abstention from violence based on moral, religious or spiritual principals. In modern times, nonviolent methods of action have been a powerful tool for social protests and revolutionary social and political changes. As a technique for social struggle, nonviolent action has been described as 'the politics of ordinary people' reflecting its historically mass-based use by populations throughout the world and history.

- **Concept and Doctrine of Non-violence:**

The term "nonviolence" is often linked with or used as a synonym for peace, and despite being frequently equated with passivity and pacifism; this is rejected by nonviolent advocates and activists. Nonviolence refers specifically to the absence of violence and is always the choice to do no harm or the least harm, and passivity is the choice to do nothing. Sometimes nonviolence is passive, and other times it isn't. Nonviolence is the personal practice of being harmless to self and others under every condition. It comes from the belief that hurting people, animals or the environment is unnecessary to achieve an outcome and refers to a general philosophy of abstention from violence. This may be based on moral, religious or spiritual principles, or it may be for purely strategic or pragmatic reasons.

Nonviolence also has 'active' or 'activist' elements, in that believers accept the need for nonviolence as a means to achieve political and social change. Thus, for example, the Tolstoy and Gandhian non-violence is a philosophy and strategy for social change that rejects the use of violence, but at the same time sees nonviolent action (civil resistance) as an alternative to passive acceptance of oppression or armed struggle against it. In general, advocates of an activist philosophy of nonviolence use diverse methods in their campaigns for social change, including critical forms of education and persuasion, mass noncooperation, civil disobedience, nonviolent direct action, and social, political, cultural and economic forms of intervention.

Mahatma Gandhi was against any form of exploitation and injustice. According to him, evils must be opposed at any cost. But he insteʼd that the weapons must be non violent and moral ones. The adoption of peaceful method made one superior and put the enemy at a disadvantage but the condition is the opponent must be dealt with mutual respect and love. Gandhi believed that only through love an enemy could be permanentlywon. Non violence is not passive. It is active, creative, provocative and challenging. Gandhi described nonviolence as "a force more powerful than all the weapons of world combined and non violence is the greatest and most powerful force in the world."

Gandhiji also wrote that, "It is mightier than the mightiest weapon of destruction devised by the ingenuity of humanity. When we tap into the spirit of non violence, it becomes contagious and can topple empires." In relation to violence, there are two options in the world. One we fight, second we back or run away. Nonviolence gives us third option that is peaceful resistance to injustice. Non violence means standing unmoving against injustice is transformed into justice. Non violence does not harm and adversely affect others physically or orally directly or indirectly. But it works internally. Nonviolence begins from the heart. Then it move out to family, community, village, city, nation and world.

- **Contemporary relevance:**

The word today is dominated bygreed, competition, pollution, poverty and starvation, exploitation, aggression, war and violence.The standard of living of the people has risen with multiple amenities for a comfortable living. But despite extra ordinary progress in the fields of science and technology, world peace far from reality. As a result of the degradation of man culture and society many serious problems have been arise. The research and development of technology are directed to satisfying the greed of economic gains. This has led to invention of deadly weapons of mass destruction.

Gandhiji wrote in 'young India'" I am not a visionary. I claim to be practical idealist. The religion and nonviolence is not meant merely for the Rishis, Munis and saints. It is meant for the common people as well. Nonviolence is the law of our species as violence is the law of brute. The spirit lies dormant in the brute and he knows no law but that of physical might. The dignity of man requires obedience to a higher law to the strength of the spirit. Many scholars and activists believe that nonviolence is nice in theory but it cannot work against a heartless, brutal opponent. Even to overcome the world domination of corporation and government. Peace and human right activists also accept violence sometimes if it is part of revolutionary movement. The question is that, should the victims of brutal tyranny be accepted to main stain a strictly nonviolent response? When a legitimate popular movement striving for justice has attempted every nonviolent from the redress yet faces relentless

repression and terror, must it maintain a purely nonviolent form of struggle? These types of challenges were posed by third world revolutions and African liberation movements.

In modern times, nonviolent methods of action have been a powerful tool for social protest and revolutionary social and political change. There are many examples of their use. Fuller surveys may be found in the entries on civil resistance, nonviolent resistance and nonviolent revolution. Here certain movements particularly influenced by a philosophy of nonviolence should be mentioned, including Mahatma Gandhi leading a successful decades-long nonviolent struggle against British rule in India, Martin Luther King's and James Bevel's adoption of Gandhi's nonviolent methods in their campaigns to win civil rights for African Americans and Chavez's campaigns of nonviolence in the 1960s to protest the treatment of farm workers in California. The 1989 "Velvet Revolution" in Czechoslovakia that saw the overthrow of the Communist government is considered one of the most important of the largely nonviolent Revolutions of 1989. Most recently the nonviolent campaigns of Layman and the women of Liberia were able to achieve peace after a 14-year civil war. This story is captured in a 2008 documentary film 'Pray the Devil Back to Hell'. In an essay, "To Abolish War," evolutionary biologist Hand advocated the use of nonviolent direct action to dismantle the global war machine.

In present times there are some examples which show the success of nonviolence resistance by using Gandhian strategy. Anna Hajare movement in 2011 against corruption and creation of a civil society was a successful attempt to draw the attention of people worldwide. It was based on the Gandhian ideology of nonviolence and Satyagrah.

Nonviolence has obtained a level of institutional recognition and endorsement at the global level. On 10th Nov. 1998, the United Nations general assembly proclaimed the first decade of the 21st century and the third millennium, years 2001 to 2010, as the international decade for the promotion of a culture of peace and non violence for the children.

- **Application of Gandhi's Doctrine by Some Prominent personalities in the world:**

Today Gandhiji is rememberd for his passionate adherence to the practice of non-violence and his supreme humanism, in every corner of the word. One would wonder, what may be the relevance of Gandhian thoughts in this materialistic and consumerist culture? Gandhi has been an inspiration for the Tibetian leader Dalai Lama who puts Gandhis success in right perspective. He said "many ancient Indian masters have preached Ahimsa, non violence as a philosophy. That was Mere philosophical understanding. But Mohandas Ghandhi, in this 21st century, produced aa very sophisticated approach, because he implemented that very noble philosophy of ahimsa in modern politics and he succeeded that is a very great ting" and that is the precisely the greatness of gandhiji and that is the message of Gandhi to the modern world. As Dalai Lama said, "We have big war going on today between world peace and world war, between the force of miond and force of materialism, between democracy and totalitarism." To fight these big wars the common ordinary people in this modern age need Gandhism. Martin Luther King said that "Nonviolent resistance…avoids not only external physical violence but also internal violence of spirit. The nonviolent resister not only refuses to shoot his opponent, but he also refuse to late him." Disaku Ikeda, the Japanese Buddhist leader who takes great inspiration from Gandhi has this to say about him. "*His activism is not mere action but contains many aspects of a spiritual 'practice' that is inspired by the inner urging of the conscience*".

The phenomenal success Gandhi registered in far-away South Africa fighting for human rights and civil liberties has great significance when we find that later his teachings were adopted not only by Nelson Mandela, the South African freedom fighter, but it was also subsequently revealed that the former South African president De Klerk was greatly influenced by Gandhi's principles. In fact, from Dalai Lama to Desmond Tutu and from Martin Luther King to Nelson Mandela, many world leaders were inspired by Mahatma Gandhi, all in their own different ways. Martin Luther King was very much inspired by Gandhi. Barack Obama, the present US President, sees Mahatma Gandhi as an inspiration and has a portrait of the apostle of peace in his office. He commented, "*In my life, I have always looked to Mahatma Gandhi as an inspiration, because he embodies the kind of transformational change that can be made when ordinary people Come together to do extraordinary things.*"

Aung San SuuKyi, the Burmese leader who was under house arrest for many years, derived great deal of inspiration from Gandhi. From Gandhi she learnt that for a doctrine of peace and reconciliation to be translated into practice, one absolute condition needed is fearlessness. Aung San SuuKyi knew this, and that was the secret of her success amid all the darkness and loneliness against a brutal and hostile regime. One of her essays opens with the statement that "*it is not power that corrupts, but it is fear.*" It is from Gandhi that Jawaharlal Nehru and all the Indian leaders for independence learnt how 'not to fear' the British gun. Nehru also described Gandhi *"A powerful current of fresh air is like a beam of light."* And so Gandhism is alive and active in the modern world. Gandhi has inspired and will continue to inspire many political, social and religious leaders all over the world. Whether is Joan Baez, the American folk singer and human rights activist, or Cesar Chavez, the American social activist, or Joanna Macy, the environmental activist, or Mubarak Awad, the non-violent Palestine leader and many others get different inspirations from Gandhi in their fight.

Thich Nhat Kanh, the Vietnamese Buddhist leader takes great inspiration from Gandhi's action which stresses on the process more than the end. Nhat said, *"I think we may fail in our attempt to do things, yet we may succeed in correct action when the action is authentically non-violent, based on understanding, based on love."* And that is *Gandhism.*

- **Conclusion:**

Gandhi dreamed of a new world of nonviolence with overall peaceful environment. Nonviolence is a universal phenomenon and it has great relevance and significance. It is the ultimate solution of all kinds of problems and conflict in the society, nation and world. However it is result depends upon its understanding and proper application. The present scenario of violence and exploitation all over the world has raised an important issue. Countries which has suffered communalism, directorship, corruption and power games really needs to go back to Gandhi's conviction of nonviolence and truth as his mission. The social doctrine of nonviolence that has emerged from Gandhian ideas has now become the key to forge and sustain the new social and political order. Today there is need to adopt Gandhian philosophy and ideology in world to address all kind of problems and creating peaceful environment.

- **References:**

1. M. K. Gandhi, an Autobiography or the story of my experiments with truth, Navjivan, 1999.
2. M. K. Gandhi, collected works of mahatma Gandhi, ministry of information and broadcasting,
3. Publication division, govt. of India, vol. 4, 1958-1994.
4. Martin Luther king Jr., the quest for peace and justice, martin Luther king's Nobel lecture,
5. Delivered in the University of Oslo at 11th Dec. 1964.
6. Gandhiji's correspondence with the government, navjivan publishing house, 1942-1944.
7. E. S. Reddy, Speech on Mahatma Gandhi's PunyaTithi, New York and BharatiyaVidyaBhavan, NewIndiaHouse,January30,2003.
   6. Daw Aung San Suu Kyi, Freedom from Fear, www.mro.org/mr/archive/26-3/articles/freedomfear.html.
   7. Aung San SuuKyi, Cf. CNS, Gandhi and his influence in the world, Oct 2009,
   8. P. P. D' Souza "Commemorating Martin Luther King Jr. / Gandhi's influence on King", January 20, 2003,
8. *9. D. M. Tutu, "Goodness is Powerful", Gandhi Lecture on 21 September 2007 at the JMU ConvocationCenter, Harrisonburg, Virginia.* http://www.jmu.edu/gandhicenter/wm_library/TutuGandhiLecture.pdf
   10. Audacity of Hope is the title of one of Obama's works containing the thoughts of reclaiming the American dream. Published in New York by Three Rivers Press in 2006.

KNOWLEDGE RESONANCE

ISSN : 2231-1629

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

Media Knowledge Change Your Life

Vol 13 No.1 Jan-June 2024

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe College, Nagpur

19	**ANALYSE THE ECONOMIC DISPARITIES WITHIN PUNE: A STUDY OF INCOME INEQUALITY** Dr. Sudhir Suresh Dhore	100
20	**EMPOWERMENT OF TRIBAL WOMEN** Dr. Hemant Misal	104
21	**A STUDY ON ABOLITION OF CHILD LABOUR** Dr. Falguni K. Koya	108
22	ई–गवर्नेंस सुशासन के एक साधन के रूप में डॉ. दीपिका चक्रवर्ती	112
23	**पर्यावरन, ऐतिहासिक दिशा और नदियोंके उपकरण** श्रीमती वंदना उरकुड़े* डॉ. के. एल. धुर्वे**	117
14	भारतातील औदयोगिक धोरण–एक विश्लषणात्मक अभ्यास डॉ. रविंद्र मोहतुर	120
25	स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी आंबेडकर–फुले यांचे योगदान प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेन्डे	125
26	यशवंतराव चव्हाण यांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता डॉ. बाळासाहेब लाड	127
27	**भारताची लोकसंख्या: एक सामाजिक आणि आर्थिक आव्हान** डॉ. अंजली जोशी - टेंभुर्णीकर	131
28	**महात्मा गांधी यांचा ग्रामस्वराज्यावरील दृष्टीकोण आणि वंचित समूह** रजनी वाढई	137
29	**महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार** डॉ. राजेंद्र फकिरा बगाटे	141
30	**जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा** डॉ. रमेश जाधव	147
31	**भारतातील प्रमुख आदिवासी चळवळी** प्रा. बालाजी गंगाधरराव दमकोंडवार	151
32	**जलसिंचनप्रकल्प आणि विस्थापन** भागवत गोरे	156

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
IMPACT FACTOR 8.072
Janury-June 2024- Vol. 13 No. 1

EMPOWERMENT OF TRIBAL WOMEN

Dr. Hemant Misal
Indraprastha New Arts, Commerce and Science College, Wardha
Email. Id.hemantmisalom@gmail.com

Abstract-:
Tribal women play a major role in the management of their natural, social and economic resources and agricultural development. But they remain backward due to traditional values, superstitions. Social evils and mainly for their illiteracy. Keeping these statements in view the present study planned to conduct an empirical investigation on the women empowerment in tribal setting because the tribal women are not alike to their counterpart in urban area. So the study was conducted with an objective to know the role of empowerment process is really been achieved in Indian context or not, to know whether the empowerment process gives power to powerlessness, and to help them for developing decision making power. For getting all, the study was conducted in four villages of Karnja Block in Wardha District. To get naked data researcher used an Interview schedule method for collecting data from the respondents. The major findings are: Tribal women want to imitate the Hindu caste women but on the other hand they are very particular about observing their rituals and observances modern Education, employment opportunities and impact of modernization slowly empower them for getting equal share in every sphere.

Keywords-:
Empowerment, Decision making power, Employment scheme, modernization, dual role.

Introduction:

"Empowerment of women" as an issue started in India from 19th century onwards when social reformers questioned the growing gender inequalities and major social evils making the women pitiable. Independent India only adds new dimensions to this. In our country, specially, in Karnja Block in Wardha "Women Empowerment" is also a running issue. Women now come to the forefront and participate in family decision making process, contest for political rights, demands for economic independency. Maharashtra Society ridden with orthodox and conservative ideas, now provides and support for the women folk to go ahead. Now they are coming of age. A close look at the scenario of Wardha district (the concerned district of my study) reveals that the women are more pitiable. They are given a low status. Since, its economy is agricultural, its tradition is religious and customs are partly tribal, women's improving status is primarily impossible. The male counterparts are not co-operative to the female and not change their hearts towards the feminine concept. Instead of all, women are trying to be remarkable in the field of politics, economics finance and in social setting.

Keeping the aforesaid statement in view it has been planned to conduct an empirical investigation on the "Women Empowerment". This needy also felt by the Theorist, Politician, Economist, Psychologist and Sociologist from all sides to measure the magnitude of women oppression, subjugation at one hand and to measure their improvement in day to day life at the other hand. When we cry for the betterment of the other half, they are in Indian soil suffering from a gender basis inequalities. The male dominated society and paternal system allows her to survive as secondary member of the family and lower citizen of society. While women account for half of the population and perform two-thirds of the hours worked, they receive only one tenth of the total property. So, there is a growing interest all over the world to bring women into decision making process, to stop the women oppression in the form of child marriage, bride burning, dowry death, discrimination in food, intake employment, education, health (D. Agarwal 2001). They are all necessarily believed to go by the empowerment process. The government, inter-

governmental and non-governmental agencies are all working for the women development. Keeping all these phenomena in view "Maharashtra " a state with backward women also want to fight against many ill-fated odds.

Tribal Women in Maharashtra:

The usual depiction of tribal women in Maharashtra is that she has equal rights as man. This romanticized version provided by "Verrier Elwin in 1958" of tribal women's status is still considered true. That gender equity exists among them which is not found among the non-tribal population. These are based on high sex ratio, bride price and equal celebrations on birth of a girl child. Freedom of movement and right to choose her own mate are perceived as indicators of equality. Widow Remarriage and the right to divorce strengthen the argument. Her economic role is reorganized and she is considered as a living asset.

The proportion is 30:16 in context. There is no denying the fact that tribal women contribute to economic development in a more substantial way than tribal men. It is clear that women as active worker constitutes a large section of tribal force and women's labour force in general. Apart from domestic work women from all categories were engaged in many types of subsistence and other economic activities which were important for the existence of their family.

Objectives of the Study:

1. To Examine whether the existing structure provides the ground for the fullest utilization of tribal women's potentialities.
2. To identify the various sources of empowerment of Tribal women in socio-economic field and political field.
3. To know whether tribal women have equal access in decision making process.
4. To know whether all forms of violence against girl child, married women, widow and divorced women continue to exist in spite of several measures.

Methodology of the study:

The 'Universe' of the present study covers all categories of adult women like educated and uneducated, rich and poor, married and unmarried from four villages in Karnja Block of Wardha District namely. The present study uses 'Exploratory Design' to study the tribal women's problem, because tribal society is heterogeneous in nature and women's problems are multidimensional. The total size of the sample studied, was 100 tribal adult women including educated, uneducated rich/poor, married/unmarried from various tribes like Gond and 35 adult male respondents to know their response regarding women empowerment. The researcher used Interview Schedule method for the collection of data from the samples. The entire process of data collection lasted from 2023 to 2024 in two phases.

Economic Role of Tribal Women:

The tribal female participation rate in economy is comparatively higher than the non-tribal female and the proportion is 30:16 in context. There is no denying the fact that tribal women contribute to economic development in a more substantial way than tribal men. It is clear that women as active worker constitutes a large section of tribal force and women's labour force in general. Apart from domestic work women from all categories were engaged in many types of subsistence and other economic activities which were important for the existence of their family.

In consideration of economic role of tribal women, it is concluded that tribal women bear the double burden as bread earner and bread maker. Data show that 40% women are daily worker and other do the various types of Business including service, their percentage is 60%. As regard the power of expenditure of self income, data give a mix result i.e. 66.6% women say they meet the expenses independently, whereas other 33.48% deny this above fact. Among the respondents 80% women say, they take the decisions regarding the expenditure of their children. Majority of the women, nearly 70% say they have equal share in family income whereas 30% deny the above said fact.

Social role of tribal women:

social field the status of tribal woman is better than that of the caste women in general. She has a wide freedom; she can go the market, visit friends. She can dance and sing, laugh and joke with men without approach. There is no marked

difference between boy and girl in tribal society.

Gender discrimination in tribal area is quite different from the non-tribal society. They are free enough to maintain social intercourse. 60% say they never felt gender discrimination but 40% say they felt it. Majority of the respondents nearly 53.3% respondents say there is no distinction of treatment between male and female child. As regard to girl's education only 26.6% say it is preferable. Among the respondents, 93.3% felt wage discrimination in their society.

As to conclude the decision-making power of women it is quite clear that woman has the freedom to take decision over her personal matters like health, dress and food habits. 60% respondents say they take their own decisions regarding health. 26.7% say they have no power to take any decision regarding family planning, 63.3% women consult with their husband to take decision on family planning. Only 37% take independent decision over this issue. For their children's marriage near about, 93.3% women give their opinion where as 6.7% women say they have no opinion regarding this matter.60% women say they are capable to express their grievances in public but 33.3% say they are not capable to do this. 70% women say they are ready to seek divorce in case of marital incompatibility only, 30% say they are not ready for divorce. Regarding the method of protection against domestic violence, 56.7% say they themselves capable to prevent the domestic violence by retaliating whereas 13.3% say they take it to the Mahila **Commission.**

Political role of tribal women:

In the political sphere, women have low voice as all the tribal families in Maharashtra are patriarchal and patrilineal and patrilocal. The constitution (73rd & 74th Amendments) Act has the noble intention of bringing power to the women, in general and tribal women in particular. These amendments provide for decentralization of power or decentralized administration through local self-governing bodies at three tiers in village, in block and in district level, which aims at the empowerment of women in public sphere.

As regards the political participation and empowerment of tribal women it is concluded that tribal women only hunkering to cast their votes, not for holding the office in politics. 96.67% respondents say they have voter identity card and they cast votes regularly whereas only 3.33% women say they have no zeal for casting votes. As a whole 94% respondents say they have no intention and no power to hold the office.

As regards the role of women's organization in safeguarding the protection of tribal women, it is concluded that tribal women feel the importance of voluntary organization when they help them directly to meet the demands of life either in form of cash credit, training for self business.70% tribal women are aware of the existence of NGO's in their area whereas other 30% unware of it. 93.7% respondents confess that NGO's help them through the formation of SHG/s. SHGs lay the foundation for self reliance through building up of institutions which have the capacity to generate employment opportunities for the poor and lead to job-led economic growth. 80% of the respondents are involved in SHGs whereas 20% old and illiterate respondents not involved in any SHGs. Among them majority (52%) respondents do rice business through SHGs and only 1.3% do plantation work. 93.3% respondents say they get Bank Loans through SHGs other 6.7% do not get any loans. 86.7% respondents able to do bank work directly through their group members but 13.3% take the help of their husband for this matter. 93.3% respondents agree on their view that SHGs helps to increase their economic power and hereby self reliance to manage the both household and community work. It gives a sense of responsibility and participatory skill to the tribal women.

Conclusion:

Therefore, the study examines that tribal women empowerment is possible with over all development of tribes which especially comes through education and consciousness. 95% respondent feel the importance of education for their development and empowerment because education gives them self-image and self confidence. However tribal women are slowly

and steadily entering into the power structure and develop self reliance and motivation skill. They get self image by the impact of modernization, modern education, new employment scheme in their community.

Suggestions:

1. Tribal women's emancipation and empowerment would lead to family emancipation and ultimately emancipation of the country. Therefore efforts should be made to improve women's social, economic and political empowerment. State and center should take an initiative so that Tribal women realize their own power.
2. Tribal women should organize themselves into groups and take active part in community activities.
3. The state should spend at least 30% for the development and emancipation of Tribal women. Efforts should also be made to ensure that the allotted amount reaches the target group.
4. Tribal women should be aware of government plans and schemes for their upliftment.

References:

- Bodra, Gomati., (2008), Empowerment of Tribal Women, New Delhi: Mohit Publication.
- Rao, V. K., (2007), Impact of Globalization on Tribal Economy: (Rawat publication)
- Behera, M.C., (2002), Planning and Socio-Economic Development of the Tribals, New Delhi: Common Wealth Publication.
- Agrawal, D., (2001), Empowerment of Rural Women in India, Social Welfare, Vol.487, No.4, New Delhi: Social Welfare Board.

ISSN NO : 2347- 8209

International journal of Researches in Social Science & Information Studies

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue
July - 2023

Edited By

History Department

Indraprastha New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

8	**GURU GOBIND SINGH JI AND KHALSA PANTH** **Ms. Kulwinder Kaur** Assistant Professor Department of History Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	33
9	महान देशभक्त —सुभाषचंद्र बोस प्रा.रूपेश कुचेवार अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा जिल्हा — वर्धा पिन न. ४४२००१	39
10	आझाद हिंद सेनेचे भारतीय स्वातंन्त्र्यचळवळीतील योगदान डॉ. माधुरी प्र. पाटील इतिहास विभाग प्रमुख, एल.ए.डी. महिला महाविद्यालय, नागपूर	46
11	**मानवाधिकार म्हणजे काय आणि सध्यस्थितीत त्यांची का गरज आहे?** प्रा. डॉ. हेमंत मिसाळ, विभाग प्रमुख — समाजशास्त्र विभाग इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, नालवाडी, वर्धा — 442001	55
12	**Human Rights- Hypothetical for women in India** **Dr. Prashant R. Kadwe** HOD Department of History Indraprasth New Arts, Commerce & Science College, Wardha – 44200	60
13	**भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रेसर नेतृत्व : नेताजी सुभाषचंद्र बोस** प्रा. सिद्धार्थ ढोक, इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड समाजकार्य कॉलेज, वर्धा	65
14	**CONTRIBUTIONS OF SUBHASH CHANDRA BOSE AND AZAD HIND SENA IN INDIA'S FREEDOM MOVEMENT** **Dr. Nishant Chikate** Indraprasth New Arts, Commerce, **Science & Social Work College Wardh**	70
15	सद्यस्थितील स्त्रीवादी वाङ्मयावरिल परिणाम प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	74

 ISSN NO. : 2347-8209

मानवाधिकार म्हणजे काय आणि सध्यस्थितीत त्यांची का गरज आहे?

प्रा. डॉ. हेमंत मिसाळ,
इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अ‍ॅण्ड सायन्स कॉलेज,
नालवाडी, वर्धा – 442001

भांडवलशाही समाजात वावरतांना आणि जग तंत्रज्ञानाने जोडले जात असतांना समाजातील असमानता वाढत जात आहे. ती फक्त आर्थिक बाबतीतच नव्हे तर वांशिक, जातीय, रंग भेद अशा अनेक कारणांमुळे मानवी जिवनात शोषण आणि अन्याय अत्याचार घडत आहेत. युध्दा बरोबरच नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होते आणि मानवी साधन संपत्तीचे नुकसान होते. यासाठी वैश्विकबाबीवर एकत्र येऊन जागतिकस्तरावर काही करता येण्यासाठी युएनची स्थापना झाली, त्या आधी सुध्दा बुध्द आणि इतर देशात मानवतावादी विचारक होऊन गेले, पण दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात जास्त होरपळ झाली आणि मानवाधिकारावर चर्चा सुरू झाली.

मानवी हक्क म्हणजे मौलिकता आणि त्याची गरज का आहे? युनायटेड नेशन जनरल असेंब्लीयांनी १९४८ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात झालेल्या युध्दाचे परिणाम, स्थलांतर आणि मानवी परवडयामुळे प्रामुख्याने या प्रश्नांकडे लक्षवेधले गेले.

मानवी हक्क म्हणजे सामाजिक दृष्ट्या वंचित वर्गाचा विकास समाजात समता आणणे. वयोवृद्ध, कामगार, विकलांग व्यक्तींचे कल्याण आणि सामाजिक दृष्ट्या वंचित वर्गाचा विकास होय. या घटकाचा अभ्यास करताना आपल्याला सामाजिक दृष्ट्या वंचित म्हणजे काय, हे सर्व प्रथम अभ्यासणे गरजेचे आहे. भारतीय समाजात ऐतिहासिक दृष्ट्या व्यवसायावर आधारित जातींची उतरंड बघायला मिळते. तशीच पण वेगळी प्रथा गुलामगिरीची होती. यासाठी काही मानवता यादी विचारांनी इतिहासात प्रयत्न केला होता.

मानवी हक्क किंवा मानवी अधिकार हे मानवाचे मूलभूत हक्क आहेत. मानवी हक्क हे जागतिक असून सर्वांना समान असतात. हे हक्क उपजत असतात किंवा कायदेशीर असू शकतात. खाली दिलेले काही मानवी हक्क प्रमुख हक्क मानले जातात.

- जीवनाधिकार (Right to life)
- यातनांपासून मुक्तता (Freedom from torture)
- गुलामगिरी पासून मुक्तता (Freedom from slavery)
- कोर्ट सुनावणीचा अधिकार (Right to a fair trial)
- भाषण स्वातंत्र्य (Freedom of speech)
- वैचारिक व धार्मिक स्वातंत्र्य (Freedom of thought, conscience and religion)

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क उच्चायुक्त कार्यालय व मानवी हक्क समिती ह्या दोन संस्था जागतिक स्तरावर मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करतात.

मानवाधिकार हे नैसर्गिक विधी ह्या संकल्पनेचे अपत्य आहे. जन्मानेच माणूस काही हक्क घेऊन येतो. त्या गृहीत कृत्यांवर ह्या हक्कांची मांडणी करण्यात येते. ही संकल्पना ग्रीक व रोमन विचारवंतांच्या तसेच ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानात आणि टॉमस अक्वायनस सारख्या विधिज्ञांच्या लिखाणातून मांडली गेल्याचे दिसते. सतराव्या शतकात आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा जनक म्हणून ओळखला गेलेल्या ह्यूगोग्रोशि असह्याच्यावत्या पुढे मिल्टन आणि लॉक ह्या विचारवंतांच्या लेखनातून ती मांडली गेली. इंग्लंडमध्ये मॅग्नाकार्टा ह्या नावाने ओळखला जाणारा कायदा संमत झाला (१२१५). तेव्हा पासून राज्यसत्तेच्या अधिकारावर बंधने असावीत, ही कल्पना प्रसृत झाली. १६२८ मध्ये पिटिशन ऑफ राइट्स आणि १६८९ मधील अधिकारांची सनद-बिल ऑफराइट्स - ह्यांतून त्यास आणखी स्पष्ट पणा लाभला. अमेरिकन स्वातंत्र्य (१७७६) आणि अमेरिकेती लमूलभूत स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा (१७९१) ह्यांत मानवी हक्कांचे रक्षण हाच प्रमुख हेतू होता. फ्रान्सची राज्यक्रांती आणि त्यानंतर व्यक्ति-स्वातंत्र्याचा व नागरिकांच्या हक्कांचा जाहीरनामा (१७८९), हा ही एक महत्त्वाचा टप्पा होता. इंग्लंडमध्ये राजाच्या सत्तेला पूर्णपणे काबूत आणून प्रातिनिधिक संस्थेचे (संसदेचे) सार्वभौमत्व प्रस्थापित झाले, हा लोकशाहीचा विजय होता. त्या सार्वभौमत्वाचा परिपाक म्हणजे 'कायद्याचे अधिराज्य' स्थापन होणे हा होय. फ्रान्समधील क्रांतीच्या मागे मानवी हक्कांचीच प्रेरणा होती. अमेरिकन स्वातंत्र्याची व संविधानाची ही तीच प्रेरणा

होती. भारताच्या संविधानात अंतर्भूत झालेल्या मूलभूत अधिकारांची ही तीच प्रेरणा होय.

रशियन संविधानातही आर्थिक आणि सामाजिक शोषणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याचे वचन समाविष्ट आहे; परंतु त्यात शासनाच्या आत्यंतिक नियंत्रणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याची तरतूद नाही. रशियन संविधानात विशेषभर व्यक्तीच्या सामाजिक व आर्थिक हक्कांवर देण्यात आला आहे. सामाजिक व आर्थिक हक्क नसले, तर केवळ राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ उरत नाही, हे खरेच आहे. परंतु ही दोन्ही प्रकारची स्वातंत्र्ये एकमेकांना पूरक आहेत. पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या संविधानांत व्यक्तीचे स्वातंत्र्य राजकीय सत्ताधाऱ्यांपासून सुरक्षित ठेवण्याची योजना होती, तर सोव्हिएट रशियाच्या १९३६ च्या संविधानातही स्वातंत्र्ये उपभोगण्यासाठी लागणाऱ्या सर्व सुविधा उपलब्ध करण्यावर भर होता; परंतु ह्या सुविधा जरी उपलब्ध झाल्या, तरी राजकीय सत्ताधाऱ्यांच्या सत्तेवर मर्यादा घातल्या शिवाय त्यांना प्रत्यक्षात फारसा अर्थ नाही हे खरे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांत जरी प्रत्येक राष्ट्राचे सार्वभौमत्व मान्य करण्यात येते, तरी अशा सार्वभौमत्वाला मानवी हक्कांच्या मर्यादा असाव्यात, हे ही मान्य करण्यात आले आहे. एखाद्या राष्ट्राने आपल्या नागरिकांना कसे वागवावे, हा जरी त्याराष्ट्राचा अंतर्गत प्रश्न असला, तरी ते राष्ट्र जर मानवी हक्कांची पायमल्ली करत असेल, तर इतर राष्ट्रे हस्तक्षेप करून ती थांबवू शकतात. ह्याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे १८२७ मध्ये इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया ह्यांनी ग्रीक लोकांच्या छळा विरुद्ध केलेला ऑटोमन साम्राज्या विरुद्धचा हस्तक्षेप, ह्याचा परिणाम म्हणून ग्रीसला १८३० मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले. यूरोपियन राष्ट्रांनी ख्रिस्ती लोकांची कत्तल थांबवण्यासाठी सिरियामध्ये १८६० मध्ये हस्तक्षेप केला. ज्यू लोकांच्या संरक्षणार्थ यूरोपियन राष्ट्रांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला शिष्टाई केली. नुकतीच अमेरिकेने ज्यूं च्या रक्षणाकरता सोव्हिएट युनियनकडे रद बदली केली. अशा हस्तक्षेपात नेहमी धोका असतो. कारण हस्तक्षेप करणाऱ्या राष्ट्राला आपला हस्तक्षेप न्याय्य आहे असेच वाटते. त्यामुळे मानवतावादी हस्तक्षेपाला आंतरराष्ट्रीय कायद्याने अधिकृत पणे मान्यता दिली नाही. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेने बळाचा एकतर्फी उपयोग करण्यावर

ISSN NO. : 2347-8209

बंदीघातल्या मुळे मानवतावादी हस्तक्षेपाच्या वैधते बद्दल जास्तच संशय निर्माण झाला आहे. मानवतावादी हस्तक्षेप शेवटी राजकीय हेतूने मर्यादित होतो, हा अनेक ठिकाणचा अनुभव आहे. १९७१ मध्ये ज्यावेळी पाकिस्तानने त्यावेळच्या पूर्व पाकिस्तानच्या (व नंतरच्या बांगलादेशाच्या) लोकांची कत्तल केली, त्यावेळी जगाचे लक्ष त्याकडे वेधण्याचा निष्फळ प्रयत्न केला. शेवटी भारत-पाकिस्तान युद्धानंतरच तो प्रश्न निकालात निघाला.

मानवी हक्कांच्या रक्षणार्थ आंतरराष्ट्रीय करारांचा उपयोग नेहमीच करण्यात आला आहे. धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या रक्षणार्थ केलेला असा सर्वांत प्राचीन करार म्हणजे वेस्टफिलियाचा शांतता करार (१६४८) होय. ह्या कराराने जर्मनीत रोमन कॅथलिक व प्रॉटेस्टंट पंथाच्या लोकांना समान वागणूक देण्याचे मान्य झाले. ह्याच काळात अनेक कॅथलिक सरकारांनी कॅथलिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणाऱ्या तरतुदी करारांमध्ये समाविष्ट केल्या. एकोणिसाव्या शतकात गुलामी नष्ट करणारे करार करण्यात आले. १९२६ मध्ये राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने आंतरराष्ट्रीय गुलामगिरी करार केला. ह्या करारान्वये प्रत्येक सही करणाऱ्या राष्ट्राने गुलामगिरीची प्रथा संपूर्ण पणे नष्ट करण्याची जबाबदारी पतकरली.

एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या भागात युद्धाबाबत तसेच युद्धात जखमी झालेल्यांबाबतचे नियम तयार करण्यात आले. ह्या नियमांचा हेतू क्रूरतेला आळा घालण्याचा होता. ह्यांची सुरुवात १८६४ मध्येच झाली होती; पण १९२५ ते १९२९ व दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या चार जिनीव्हा येथील कन्व्हेशन्सच्या त्यात मोलाची भर पडली. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वीची आणखी एकमहत्त्वाची घटना म्हणजे आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेची स्थापना ही होय. ह्या संघटनेची घटना १९१९ च्या कायद्यात अंतर्भूत आहे. ह्या संघटनेने मजूर-मालकसंबंधांत फारमहत्त्वाची कामगिरी केलेली आहे. मजूरांच्या कल्याणाच्या अनेक योजना तिने राबवल्या. अनेक राष्ट्रांच्या मजूर कायद्यांत योग्यतेबदल घडवून आणले आणि वेठबिगार, नोकरी बाबतचा पक्षपात ह्यां सारख्या अनिष्ट पद्धती नष्ट करण्यात महत्त्वाचा वाटा उचलला आहे.(स्रोत: मराठी विश्वकोश)

सध्यस्थिती विचारात घेतांना जागतिकीकरण आणि त्यामुळे व्यापारात झालेली वाढ तसेच संतापलेल्या राष्ट्रवादी धोरणे, राष्ट्रांची स्वतःच्या हिताची धोरणे, आणि

पर्यावरणीय समस्या या दुर्लक्षित बाबी राहिल्या आहेत. प्रगत देश फक्त स्वतःच्या फायद्यासाठी आता पर्यंत विचार झालेल्या प्रश्न आणि एक मैदान म्हणून अप्रगत देशांचा वापर करून घेण्याची या पार्श्वभूमीवर मानवी हक्क म्हणजे काय हे समजून घेण्यासाठी मार्क फिलीप ब्रेडली यांचे पुस्तक ," द युनायटेड स्टेट्स अँड दग्लोबल ह्युमन राईट्स" तसेच ,"फॅमिली यरमेडस्टेंज: अमेरिकन आयका ॅन्स एंन्ड आर्टीफक्ट्स अफ्टरदट्रान्स नॅशनल टर्न" ही पुस्तके प्रकाशित केली आहेत. वाढत्या कम्युनिकेशन व्यवस्था, त्यामुळे जग जवळ आले तसेच बातम्या या इंटरनेट, सोशल मीडियायांच्या माध्यमातून लवकर म्हणण्यापेक्षा तात्काळ पोचायला लागल्या. माहिती तंत्रज्ञानाने आणि माहिती शेयर करायला तात्काळ प्रतिक्रिया आणि सूचना दिल्या जातात. विशेषतः जेल मध्ये झालेल्या घटना, अपघात आणि साथीचे आजाराची माहिती, नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी वगैरे वगैरे.. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात रेडक्रॉस सारख्या संस्था कार्यरत होत्या पण त्यांचे कार्य मर्यादित होते. तसेच साठच्या दशकात फर्स्ट दर्ल्ड, सेकंड वर्ल्ड आणि थर्ड वर्ल्ड अशी विभागणी केली होती. कर्ज माफी सारख्या बाबी, राखीव जागा यामुळे समतोल साधला जाईल असे काही जणांना वाटते.

मानवी हक्क म्हणजे मौलिकता आणि त्याची गरज का आहे? युनायटेड नेशन जनरल असेंब्ली यांनी १९४८ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात झालेल्या युध्दाचे परिणाम, स्थलांतर आणि मानवी परवडयामुळे प्रामुख्याने या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले गेले.

भारतातील मानवाधिकार परिस्थितीचा विचार करतांना मोठी गुंतागुंतीची परिस्थिती आहे कारण देशाचा आकार आणि लोकसंख्येमुळे तसेच संस्कृती वैविध्य असल्यामुळे आहे. तरीही एक प्रकारे धर्मनिरपेक्ष लोकशाही युक्त अशा भारताच्या संविधानात काही मूलभूत हक्क दिलेले आहेत. त्यामध्ये धार्मिक स्वातंत्र्य, त्यामध्ये अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि त्यासाठी वेगळ्या प्रकारची न्याय व्यवस्था आहे. तसेच नागरिकाला देशांतर्गत किंवादेशाबाहेर जाण्याची मुभा सुद्धा आहे. तरीही १९१६ मधील जोह्यूमन राईटवॉचचा रिपोर्ट आला होता, त्यामध्ये वरील सुविधा अधोरेखित केल्या होत्या पण काही गंभीर ताशेरे ओढले होते. त्यांनी," serious human rights concerns. civil society groups face harassment and government critics face intimidation and lawsuits. free speech has come under under

attack by both from the state and by interest groups. Muslim and Christian minorities accuse authorities of not doing enough to protect their rights. the government is yet to repeal law that grant public officers and security forces inpunity from prosecution of abuses."(Reference: India human rights watch from the 6 August to 13 August)

१९५० मध्ये संसदेत बील आफ फंडामेंटल राईट्स जे सुप्रीम कोर्ट आणि हाय कोर्ट मुलभूत हक्क आणि त्यासाठी काही राखीव जागा विशेषतः शिक्षण, नोकरी आणि राजकीय बाबतीत प्रतिनिधित्व देणारे पास केले, १९५२ मध्ये ज्या आदिवासी लोकांना गुन्हेगार हा शिक्कामोर्तब केले होते तो काढून टाकला. १९५५ मध्ये अस्पृश्य संदर्भात कायदा करून हिंदू कौंटुबिक आणि स्त्रियांना अधिकार दिले. १९५८ मध्ये आर्मीला काही अधिकार दिले. १९७३ नंतर वेगवेगळ्या घटना आणि घडामोडी संदर्भात बदल केले गेले. यात बऱ्याच प्रमाणात धार्मिक दंगल आणि जिवित हानी झाली होती. दुसऱ्या अमानवी कृत्यांत पोलिसांकडून मारहाण, जातीयविवाद, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी, बलात्कार यासारख्या मुद्द्यांवर बरेचदा जिवित हानी होत होती. आसाम, पंजाब, जम्मू आणि काश्मीर या रांज्यात वांशिक दंगली तर गुजरात आणि महाराष्ट्र भागात जातीयता या विषयी हिंसाचार होत राहिला आहे. स्रियांसाठीच तसेच मुस्लिम स्रियांचा तिहेरी तलाक, समाजात असलेला लिंगभेद आणि पुरूषसत्ताक मानसिकता आणि हिंसाचार यांना तर मानवीयता समजलीच जात नाही.

यात नॅशनल ह्युमन राईट कमिशन ऑफ इंडियायासारख्या संस्था कार्यरत आहेत तरीही सामाजिक व आर्थिक बाबी, आतंकवाद, मुस्कटदाबी, धार्मिक अतिरेक आणि धर्म बदलण्यासाठी दबाव, इत्यादी बाबी आहेत.

संदर्भ;

1. Vrinda Narain (2001), Gender and community, Muslim women's rights in India, Canada University of Toronto press incorporated.
2. Sayyad Nehartaj Begum, (2000) human rights in India: issues and perspectives, Nwe Delhi A.P.H. publishing corporation

ISSN NO. : 2347-8209

3. US Congressional Research Service, 'India: Human rights assessments', 23 August 2022
4. House of Commons Library, 'Persecution of Christians and religious minorities in India', 22 February 2022
5. House of Commons Library, 'Human rights in Kashmir', 21 September 2021
6. House of Lords Library, 'Human rights concerns in India', 19 July 2021

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF Impact Factor 2024 : 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 9, Vol. II, Special Issue No. - XCLL (92) Vol. I 9 Feb. 2024

- Chief Editor -
Dr. Prashant R. Kadwe
Indraprastha New Arts Commerce &
Science College, Wardha - (M.S.) 442 001

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities- Social Sciences - Sports, Commerced,
Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical,
Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

21	**HUMAN OVERPOPULATION: CAUSES, EFFECTS & ROLE OF SOCIAL WORK** Dr. Nita Changdeo Deshbhratar, Wardha (Maharashtra)	87
22	**ROLE OF PEACE AND HUMAN FREEDOM WITH NO FIGHT - M. K. GANDHI** Prof. Pankaj P. Rathi Assistant Professor Indraprastha New Arts Commerce &Science College, Wardha	93
23	**A SEMIOTIC ANALYSIS: PRINCIPLES AND PEACE COMMUNICATION OFMAHATMA GANDHI** Prof. Sonali A. Kaware Assistant Professor Indraprastha New Arts, Commerce &Science College, Wardha	98
24	**THE SPIRITUALITY OF GANDHI AND THE NEED OF IT IN MODERN EDUCATION** Dr. Hemant Misal HOD ,Department of Sociology, Indraprastha New Arts, Commerc & Science College, Wradha	104
25	**Role of education at primary level to imbibe the value of peace & human freedom** Miss. Reena A. Aney Research scholar , Sarvepalli Radhakrishanan University	108
26	**Relevance of Gandhi and Thoughts for Peace in Contemporary World with Special Reference to Non-violin** Dr. Prashant R. Kadwe HOD, Department of History, Indraprasth New Arts, Commerc & Science College, Wardha	114
27	**Vinoba Bhave: A Life Dedicated to Peace and Human Freedom** Mr. Satishkumar Ghanshyam Dhawad Kumbhalkar College of Social Work Wardha	119

INDEX

THE SPIRITUALITY OF GANDHI AND THE NEED OF IT IN MODERN EDUCATION

Dr. Hemant Misal
HOD ,Departmentof Sociology,
Indraprastha New Arts, Commerc &
Science College, Wradha

- **Introduction**

Spirituality has to do with the spirit of the soul and inner life of man. Spirituality often has to do with religion, but it doesn't have to. Religions usually have defined beliefs, rituals, and guidelines but spirituality is more individual.

Spirituality is linked to many important aspects of human life. Spiritual people have positive relationships, high self-esteem, optimistic and have meaning and purpose in life.

Spiritual values are human values. The values of truth, righteousness, peace, love and non-violence are found in all major spiritual paths. These spiritual values are also human values and are the fundamental roots of a healthy, vibrant and viable work career.

The modern materialistic worldview has influenced educational institutions to emphasize more on skills and knowledge. But it neglects the students' moral values. Consequently, education is acommodity, shaped according to the market.

Education is influenced by the market. It neglects a comprehensive approach and students' intellectual, physical, cultural and moral needs. Market's preference for the technical and natural sciences contributed towards the creation of the mechanical conception of education. The market also influenced the institutions of higher learning to neglect the role of humanities and social sciences. The humanity is also at the break of the ecological, nuclear, chemical and biological crisis due to moral degeneration. There is also increasing disregard for cultural and tradition values. These are the challenges in of modern education. Since such education could not balance and fulfill students' material, social, cultural, intellectual and moral needs; therefore, this paper examines how the spirituality is useful for the attainment perfection in life.

- **Objectives:**

8) Spirituality is an important part of overall wellness of every person.
9) Spirituality is related to the soul and inner life if a person.
10) Gandhi is admired by people from various communities around the world for a multitude of reasons ranging from the spiritual to the political.
11) Gandhi also stands as a philosopher for a universal idea of truth, justice and love -- a real world religious figure if there was one.
12) Spirituality is more than morality.
13) Spirituality increases mental ability.
14) Education with spirituality makes learner's life perfect and content.

Spiritual wellness is an important part of our overall wellness. There are many components to our overall health and well-being, including physical, mental and emotional. A spiritually educated person has a clear purpose in life and is able to reflect on the meaning of events.

Employee or learner morale is important for a company to maintain, to keep high productivity. An important part of morale is connected to an employee's ability to keep their spirituality intact and parallel to their work identity, same in case of a student in educational institution.

Spirituality has to do with the spirit in the essence of soul and inner life of human being. Spirituality often has to do with religion, but it doesn't define beliefs, rituals and guidelines; spirituality is more individual.

Gandhi remains not only a universal icon, but in many ways an icon of universalism as well. He is admired by people from various people around the world for a multitude of reasons ranging from the spiritual to the political. He also stands as a philosopher for a universal idea of truth, non-violence, justice and love. Therefore spirituality helped Gandhi to become a universal figure.

In the life of Gandhi, as a child he was afraid of snakes, thieves and ghosts. As a young lawyer, he struggled to rise and speak to deal the case in a court. But as a constant innovator, Gandhi never stopped growing, and reflecting, on what it meant to be a spiritual and a human being.

Gandhi's spiritual inspiration: His early spiritual and moral growth took place not in some grand theater of politics and history. It grew in the world of daily and family life. Gandhi struggled as a young adult with seemingly simple moral choices and issues of life. His philosophical focus was on truth (Satya) and non-violence (Ahimsa). It is elevated to a richer Hindu sense of upholding it to lay the foundation of his life and work.

Sharma compares the actions of Gandhi to the beloved Hindu god Rama; both Gandhi and Rama suffered to uphold promises that were not even made by them, just truth for truth's sake.

The challenge of the present moment is whether even a glimpse of the spiritual journey that Gandhi made in his life can come to us in our modern, consumer and media culture-saturated culture in which slogans drown out insights easily.

We live in an age, when there is much posturing about religious, cultural, national and civilization pride, but not enough reflection about what it means to be human, simply. The most useful lesson from Gandhi: A Spiritual Biography is relevant here: "that while spirituality may be more than morality, it cannot be less".

Gandhi used religion to unite people and spread love. We find religion is used to divide and spread hatred among the people. K.Swaminathan, the Chief Editor of the Collected Works of Mahatma Gandhi, had said," Gandhi essentially belongs to the line of Ramakrishna Paramahamsa and Swami Vivekananda, and as if by divine wish, Gandhi erred into politics". So Gandhi took two mantras to his countrymen, Vande Mataram (from Bankim Chandra's work) and Ram Ram (from the Ramayana). In those days, the sastras did not permit upper caste Hindus to travel abroad, but in the case of Vivekananda, it did not apply because he was a sanyasi.

Vivekananda was a monk. He took social issues such as caste, untouchability, women's rights, freedom, poverty, knowledge, ignorance and spirituality. Therefore he said," Awake, arise and stop not till the goal is reached". India is the land of rich culture and civilization, but people reduced to slavery, because its wealth was looted by invaders. Then Indians were

awakened by the call of Vivekananda. According to him, the spirituality helps every human being to attain the highest part of life and content.

It is observed that Gandhi's satyagraha was not a political adventure, but a spiritual one. Gandhi was born in a Hindu family and followed Indian traditions, but his westernized outlook came from his education abroad. On his 150th birthday, we remember him and his spiritual attainment. Whatever the stories we tell ourselves about who we are and our place in nature and the world, however powerful we think our religious doctrines or rituals are for controlling and commanding things, we must remember that in the end the power of religion cannot be separated from the power of something like goodness, kindness, and love. Gandhi lived that, and we remember him, and honor him, still. This spirituality is essential even in modern era to attain peaceful, moral, contentment and happy life.

- **Conclusion**

It was Gandhiji's firm conviction that in the materialization of his vision lay the true freedom of India. He firmly believed that the basic values of all great religions are essentially the same and true. Contrary to the widely accepted view that spirituality belongs to the domain of mysticism, for Gandhiji. It belongs essentially to the domain of ethics. Unlike for most modern intellectuals, for him, it is essential "to lead a spiritual life". It leads to a selfless ethical life of love and non-violence, which constitutes the essence of ethics. "To realize God" is "to realize Truth", "to realize self" and "to realize liberation". It is the true worth of human life. He explicitly accepted that spiritual knowledge as well as ethical knowledge is essential to ever one to attain perfect life. It was his firm conviction that "the man who discovered for us the law of love was a far greater scientist than any of our modern scientists". Thus he would consider seers like Vyasa, Patanjali, Buddha, etc. to be great human scientists. They provided us a true comprehensive scientific theory of the distinction between spiritual and non-spiritual life. It means that the life transforms a non-spiritual life in to an enlightened perfect spiritual life.

Any person through conscious effort can progress in the path of Truth from evil to good life. It leads to selfish good life to unselfish good life. Then it helps to achieve unselfish good life to enlightened selfless good life. Then finally attains the Truth, i.e. to perfect enlightened selfless good life.

We must take in the direction to have a scientific religious culture is to introduce critical study of ethics from the very beginning of our education. The child should learn the power of soul before learning the real education in educational institutions. This is called spirituality, which helps to win over the physical and materialistic desire to attain happy and peaceful life. It helps to conquer easily hate by love, untruth by truth and violence by self-suffering.

Therefore we must introduce critical ethics education and spiritual learning from the very beginning of our educational curricula. We must study critically the views of great thinkers of mankind about various fundamental issues of ethical education and spirituality concerning the form and content of good life and good society, their value and their means. We, Indians are optimists and believe that we fight for the right cause. It is possible through true education and spirituality.

- **References**

1. Chadha, Y. (1997) Rediscovering Gandhi, London: Century.
2. Gandhi, M. K. (1977) The Collected Works, Ahmedabad: Navajivan.
3. Gandhi, M. K. (1997) Hind Swaraj and other writings, Cambridge: Cambridge University Press.
4. Gandhi, M.K. (1927) The Story of my Experiments with Truth: Navjivan Publishing House.
5. Gupta, N.L. (2002) Mahatma Gandhi an Educational Thinker: Anmol Publication.
6. Jalandhar Pal (1998) The Moral Philosophy of Gandhi: Gyan Publishing House, New Delhi.
7. Sudharms Joshi (2008) Educational Thoughts of Mahatma Gandhi: Crescent Publishing Company, New Delhi

महाराष्ट्रातील मुद्रणकला आणि ग्रंथ प्रकाशनाची वाटचाल

प्रमोद वा. तडस
संशोधक (Ph.D.)
ग्रंथालय व माहीतीशास्त्र विभाग
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ
नागपूर

डॉ. सुनील ह. उरकुडकर
मार्गदर्शक
आर्टस् अँण्ड सायंस कॉलेज
पुलगांव

सार : "मुद्रीत" या विशेषणाला प्रकाशन व्यवसाय प्रक्रियेमध्ये अत्यंत महत्त्व आहे. आजच्या आधुनिक काळात मुद्रणाशिवाय प्रकाशन प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकत नाही. मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात कित्येक वर्षापासुन ग्रंथ निर्मिती सुरु आहे. पुर्वी कागदाचा शोध लागण्यापूर्वी भूर्जपत्र, ताडपत्र, मातीच्या विटा, दगडावर कोरीव ग्रंथ लिहिल्या जात होते. ग्रंथाच्या आकारावरुन लिखणावळ ठरविल्या जात होती. ज्ञानेश्वरीची लिखणावळ २६१ रु. होती. पेशवाई नंतर महाराष्ट्रामध्ये नारो अप्पाजी गोडबोले हे हा व्यवसाय करीत होते. त्यांच्या नावाचे पुस्तकाचे दुकान आजही पुण्यामध्ये आहे.

सर्वात प्रथम १५ व्या शतकाच्या मध्यामध्ये जर्मनीमध्ये जोहान गुटेनबर्ग यांनी मुद्रण तंत्राचा शोध लावला. या नंतर प्रकाशन व्यवसायाचा उदय झाला. नव्या मुद्रण तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथ निर्मितीच्या कक्षा बदलल्यामुळे याचा परिणाम मानवाच्या बौध्दीक आणि वैचारीक जीवनावर पडला. सार्वत्रिक विचार मंथनाची शक्यता निर्माण झाली. जे मुद्रकपुर्वी नकलून बनवित होते. त्यांनी मुद्रणयंत्रणाचे ज्ञान आत्मज्ञान केले आणि त्यांनीच ग्रंथ छापून देण्यास सुरुवात केली आणि येथुनच मुद्रित ग्रंथाला चालना मिळाली. यातुनच मुद्रणतंत्रामुळे 'पुस्तक प्रकाशन' या नव्या व्यवसायाचा उदय झाला.

खिश्चन मिशनरी हयांनी धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने भारतात मुद्रणतंत्र आणले. भीमरावजी पारेख यांच्या मार्फत इंग्लडवरुन छपाई यंत्र आणले. यानंतर महाराष्ट्रामध्ये नानाजी फडणवीस यांनी चार्लस मॅलेट या ब्रिटीश एंजटच्या मार्फत एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला पुण्यामध्ये चित्रशाळा व शिल्पशाळा काढण्याचा प्रयत्न केला. विल्यम कैरी यांनी बंगालमधील श्रीरामपूर येथे छापलेले मराठी व्याकरण १८०५, तंजावर सर्फोजी भोसले यांनी छापलेले बालबोध मुक्तावली व भावार्थ रामायण (१८०६) ग्रंथमुद्रण व ग्रंथप्रकाशनाची सुरुवात १८०५ साली झाली. 'नवरा बायकोची कर्तव्य' हिंदुस्थानच्या दारिद्रयाची कारणे, कर्ज व कर्जमुक्त कसे व्हावे यासारखी पुस्तके १८३० मध्ये बॉम्बे ट्रॅक्ट ॲड बुक सोसायटी यांनी या संस्थेने मराठी पुस्तके प्रकाशीत केली.

'माऊंट स्टुअर्ट एल्फिस्टन' या जागरुक शासकाने लोकशिक्षणाच्या दृष्टीकोनातून धर्मप्रसाराचा स्पर्श नसलेली पुस्तके प्रकाशित करण्याकरिता हिंदु शाळा पुस्तक मंडळी ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेने 'पंचोपाख्यान व विदुरनीती' हे दोन ग्रंथ प्रकाशित केले. १८३१ मध्ये गणपत कृष्णाजी यांनी पहिले पंचाग छापले

आणि हीच पहिली मराठी प्रकाशन व्यवसायाची सुरुवात होते.

१८६५ पर्यंत मराठीत एकुण ६६१ पुस्तके प्रकाशीत झाल्याची नोंद न्यायमुर्ती रानडे यांच्या ग्रंथसुचीमध्ये आहे १८६८ मध्ये पुस्तक नोंदणी कायदा अस्तित्वात आला. १८७८ मध्ये न्या. रानडे व लोकहितवादी देशमुख यांच्या पुढाकाराने ग्रंथोत्तेजक सभा घेण्यात आली. १९२० पर्यंत प्रकाशित पुस्तकांची सूची व्यंकटेश केतकर यांनी तयार करण्याचे काम दाते व देशमुख यांच्याकडे सोपविले १९२० ते १०२७ या सात वर्षामध्ये तेवीस खंडीय महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, त्यानंतर महाराष्ट्रीय शब्दकोश ७ खंड, चरित्रकोष असे अनेक प्रकारचे कोश प्रकाशीत झाले. १८०५ ते १९५० या काळात सर्व ग्रंथाची विषयवार ग्रंथसुची हे एक मराठीचे गौरवास्पद वैशिष्टये आहे. याकाळात व नंतर निर्माण झालले ग्रंथ प्रकाशन, कॉन्टिनेंटटल प्रकाशन, देशमुख प्रकाशन, राजहंस प्रकाशन, मॅजेस्टीक प्रकाशन, सुविचार प्रकाशन, रामकृष्णमण प्रकाशन, नागपूर, परमधाम प्रकाशन पवनार (वर्धा) या सारख्या प्रकाशन संस्था आजही कार्यरत आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये राष्ट्रीय पातळीवर स्थापन झालेल्या संस्था, नॅशनल बुक ट्रस्ट, साहीत्य अकादमी, चिल्ड्रेन बुक ट्रस्ट राज्यस्तरावरील साहित्य संस्कृती मंडळ राज्य मराठी विकास संस्था अनेक विविध प्रकारचे पुरस्कार व अनुदान देणाऱ्या संस्थाची निर्मिती झाली आणि प्रकाशन व्यवसायाचा विकास होण्यास सुरुवात झाली.

लेखक पुस्तक लिहितो, मुद्रक पुस्तक छापतो, बांधणीकार पुस्तकाची बांधणी करतो, चित्रकार चित्र काढतो, ग्रंथ विक्रेता ग्रंथ विकतो. परंतु पुस्तक प्रकाशनामध्ये प्रकाशकांना अन्ययसाधारण महत्व आहे. कारण पुस्तकांच्या शिर्षकापासुन पुस्तक लिहीणे ते वाचकांच्या हातात पडेपर्यंत या मधला प्रवास अत्यंत कठीण व जिकरीचा प्रवास प्रकाशकाला करावा लागतो.

प्रकाशकांना ज्ञानपेठेचा दरवान असे सुध्दा म्हटल्या जाते. प्रकाशन संस्थेची सामान्यता चार विभाग असतात संपादन विभाग, निर्मिती विभाग, वितरण विभाग, व्यवस्थापन व हिशोब विभाग. संपादन विभागाद्वारे उत्कृष्ट हस्तलिखिते उपलब्ध केल्या जाते. वितरण विभागाचे त्या पुस्तकाच्या विक्रीबाबतचे मत अजमावने पुस्तकाच्या विक्रीबाबत संभाव्य ग्राहकांबाबत विचार विक्री विभागाने संपादन विभागाचा सल्ला घेणे, पुस्तकाच्या आकारासंबंधी मांडणीसंबंधी विशेष पध्दतीच्या बांधणी बाबत संपादन विभागाने निर्मिती विभागाशी चर्चा करणे, निर्मितीचा अंदाज घेणे. त्यामुळे पुस्तकाची ठरणारी किंमत याबद्दल निर्मिती विभागाने संपादन व वितरण विभागाशी चर्चा करणे. अशा प्रकारची कार्य प्रकाशन संस्थेमध्ये व्यवस्थितरित्या कार्य करुन घेणे ही प्रकाशकांची जबाबदारी असते आणि अशाप्रकारे सर्व विभागामध्ये आपआपसात नेहमी संपर्कात व चर्चा, विचार आणि माहितीची देवाण-घेवाण सुरळीत सुरु राहते म्हणुन सांस्कृतिकदृष्टया, आर्थिकदृष्टया आणि वैचारीक दृष्टीने प्रकाशन व्यवसाय हा एक अनन्यसाधारण महत्वाचा व दुरगामी परिणाम करणारा व्यवसाय आहे.

बीज संज्ञा :

मुद्रीत, मुद्रण, प्रकाशन संस्था, प्रकाशक, पुस्तक, चित्रकार, बांधणी, वाचक, विक्रेते, संपादक, मुद्रक, मुद्रितयंत्र, व्यवसाय, ग्रंथालये, लेखक, टीपा, व्यवस्थापन व हिशोब, ग्रंथप्रसार आणि ग्रंथरचना, ज्ञानपेठेचा दरवान.

पुस्तक हे आधुनिक सांस्कृतीक जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे असे म्हटले तरी ते चुकीचे ठरणार नाही. सर्व सुशिक्षितांचा पुस्तकांसोबत वयाच्या चौथ्या वर्षापासूनच संबंध येतो. अशिक्षीतांच्याही कानावर पुस्तकहा शब्द पडत असुन त्यांना सुध्दा त्याचा अर्थबोध होत असतो. आपल्याला अनेक शब्दकोशातही पुस्तक याचा अर्थ ग्रंथ आणि ग्रंथाचा अर्थ चोपडी किंवा पोथी असा आढळतो.

दाते-कर्वे संपादित मराठीचा महाराष्ट्र शब्दकोशामध्ये या ग्रंथ या शब्दाचा अर्थ "परस्पर संगतवार अर्थ्याच्या वाक्यांची रचना विशिष्ट समुदाय" असा दिलेला आहे. ग्रंथ या शब्दांच्या अर्थाची निश्चिती करण्यासाठी आज ग्रंथविश्वात सर्वसामान्य युनेस्कोनी केलेली पुस्तकाची व्याख्या "पुस्तक म्हणजे मलपृष्ठा व्यतिरिक्त किमान 49 पृष्ठ संख्या असलेले व नियतकालीक नसलेल्या प्रकाशनाला पुस्तक असे म्हणतात".

"A book is non-periodical printed publication of not less than 49 pages exclusive of covers"

"वरील व्याख्येतील प्रत्येक शब्दाला महत्व आहे. 'मुद्रित' या विशेषणाला प्रकाशन व्यवसाय प्रक्रियेमध्ये अत्यंत महत्व आहे. कारण आजच्या आधुनिक काळात मुद्रणाशिवाय प्रकाशन प्रक्रिया पुर्ण होऊ शकत नाही. मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात कित्येक वर्षापासून ग्रंथनिर्मीती होत आहे. एकत्र केलेले लेखन म्हणजेच ग्रंथ असे शब्दाचे मुळ आहे. कागदाचा शोध लागण्यापुर्वीही लोकांनी आपले लेखन भूर्जपत्र, ताडपत्र, मातीच्या विटांवर, दगडांवर कोरुन ग्रंथित करुन ठेवले आहे. गरज ही अनेकदा नवीन उद्योगाची जननी असते. ज्याचे अक्षर चांगले अशांना त्या काळामध्ये ग्रंथाची नक्कल देण्याचा नवा उद्योग अस्तित्वात आला. कामाचा मोबदला, 'लिखणावळ' ही त्या ग्रंथाच्या आकारावरुन ठरविल्या जात होती. पेशवेकालीन उल्लेखाप्रमाणे महाभारताची लिखणावळ रु. 361 तर भागवताची 36 रु. ज्ञानेश्वरी 261 रु. तर भगवदगीता 2 रु. मध्ये लिहून मिळत होती. पेशवाई नंतर या प्रकारचा उद्योग करणारे महाराष्ट्रातील नारो आप्पाजी गोडबोले हे करित असे. नारो आप्पाजी गोडबोले यांच्या नावाचे पुस्तकांचे दुकान आजही पुण्यामध्ये आहे.

मुद्रणकलेचा शोध आणि ग्रंथप्रसार :

सर्वात प्रथम पंधराव्या शतकाच्या मध्यंतरी जर्मनीमध्ये जोहान गुटेनबर्ग यांनी आधुनीक मुद्रण तंत्राचा शोध लावला. चीनमध्ये यापुर्वीही लाकडी फळी वर ठसे उमटवून मुद्रण होत असे. खिळा मुद्रणही होते. परंतु गुटेनबर्ग यांच्या प्रयोगानंतर मुद्रण तंत्राचा प्रसार मोठ्या झपाट्याने झाला व ग्रंथनिर्मीती आणि ग्रंथप्रसाराच्या कक्षामध्ये बदल होत गेला. पुस्तकांची एक-एक प्रत काढण्याची गरज नव्हती. एकाचवेळी पुस्तकांच्या शेकडो

प्रती छापणे शक्य झाले होते. यानंतर पुढील दोन शतकांत हे नवे तंत्र जगभर पोहचले.

प्रकाशन व्यवसायाचा उदय :

नव्या मुद्रण तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथ निर्मीतीच्या कक्षा बदललेल्यामुळे याचा फार दुरगामी परिणाम मानवाच्या बौध्दीक आणि वैचारीक जीवनावर पडला आहे. मुद्रणामुळे नवनविन विचार अधिकाधीक लोकांपर्यंत पोहचविणे शक्य झाले. सार्वत्रिक विचार मंथनाची शक्यता निर्माण झाली. जे लोक ग्रंथ नकलून देण्याचा व्यवसाय करणारे होते. त्यांनी ग्रंथ छापून घेवून उपलब्ध करुन देण्यास सुरुवात केली. ज्यांनी मुद्रणाचे तंत्र आत्मसात केले त्या मुद्रकांनी स्वतंत्रपणे ग्रंथ छापुन देण्यास सुरुवात केली. आणि अशाप्रकारे वेगवेगळया हे जूनी मुद्रित ग्रंथ निर्मीतीला चालना मिळाली.

याप्रमाणे मुद्रणतंत्राच्या शोधामुळे 'पुस्तक प्रकाशन' या एका नव्या व्यवसायाचा उदय झाला. औद्योगीक क्रांतीसह सर्व आधुनिकीकरणाच्या उपक्रमामध्ये त्याकाळी पुस्तकप्रकाशन व्यवसायाची वाढ इंग्लंडमध्ये झपाट्याने झाली. 'ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस' या इंग्लंड मधील प्रकाशन संस्थेचे नुकतीस 500 वर्षे पुर्ण झाली. जगातील अस्तीत्वात असलेली सर्वात जुनी प्रकाशन संस्था आहे असे म्हटले तरी चुकीचे ठरणार नाही.

महाराष्ट्रातील ग्रंथ प्रकाशनाची वाटचाल :

युरोपीयन मिशनरी धर्मप्रसारासाठी सोळाव्या शतकामध्ये आले आणि धर्मप्रसाराकरीता धर्मग्रंथ प्रकाशीत करण्याकरीता त्यांनी मुद्रणतंत्र भारतामध्ये आणले. शिवाजी महाराजांच्या कारर्कीदीमध्ये भीमजी पारेख यांच्या मार्फत इंग्लंडवरुन छपाई यंत्र आणले असा उल्लेख आहे. यानंतर नानाजी फडणवीस यांनी चार्लस मॅलेट या ब्रिटीश एजंटच्या मार्फत एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरुवातीत पुण्यामध्ये चित्रशाळा व शिल्पशाळा काढण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु सवाई माधवरावाच्या मृत्युनंतर परिस्थितीत बदल झाल्यामुळे शक्य झाले नाही. विल्यम कॅरी यांनी बंगालमधील श्रीरामपूर येथे छापलेले मराठी व्याकरण 1805 आणि तंज्यावर सर्फोजी भोसले यांनी छापलेली बालबोध मुक्तावली व भावार्थ रामायण (1806) मराठी ग्रंथ मुद्रण व ग्रंथप्रकाशनाची सुरुवात 1805 साली झाली असे म्हटल्या जाते.

1830 पासून 'बॉम्बे ट्रॅक्ट अँण्ड बुक सोसायटी' या संस्थेने सातत्याने मराठी पुस्तके प्रकाशीत केली. धर्मप्रसार व हिंदुधर्म खंडण हा त्यांच्या प्रकाशनाचा मुख्य उद्देश होता. असे असले तरी 'नवरा बायकोची कर्तव्ये', हिन्दुस्थानच्या दारिद्र्याची कारणे, कर्ज व कर्जमुक्त कसे व्हावे यासारखी पुस्तके त्यांनी प्रकाशीत केली. माऊंट स्टुअर्ट एल्फिटटन या जागरुक शासकाने लोकशिक्षणाच्या दृष्टीकोनातून ख्रिश्चन धर्मप्रसाराचा स्पर्श नसलेली पुस्तक प्रकाशीत करण्यासाठी हिंद शाळा पुस्तक मंडळी ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेने लगेच 'पंचोपाख्यान व विदूरानीती ही दोन ग्रंथ प्रकाशित केली. आणि ग्रंथाच्या अनेक प्रति विनामुल्य वाटप करण्यात आला.

यानंतरचा मराठी प्रकाशनाच्या वाटचालीचा महत्वाचा टप्पा म्हणजे 1831 मध्ये गणपत कृष्णाजी यांनी

पहिले पंचाग छापले. मराठी माणसाने छापलेले हे पहिले प्रकाशन होय आणि हीच खरी मराठी प्रकाशन व्यवसायाची सुरुवात होय.

ख्रिश्चन मिशनरी धर्मप्रसार करीत असल्यामुळे त्याचा विरोध झाला दुसरे कारण म्हणजे शाई बनवितांना त्यात चरबीच्या वापरामुळे ते ग्रंथ अपवित्र समजल्या जातं. परंतु भारतातील उपक्रमशील मंडळींनी चरबी ऐवजी तुपाचा वापर करुन पुस्तकांची छपाई केली. त्याबद्दल जाहीरात करुन भारतीयांचा गैरसमज व विरोध आपल्याकडील मंडळींनी मोडीस काढला.

सुरुवातीच्या भारतीय प्रकाशक हे लोकशिक्षणाच्या व राष्ट्रीय पुनरुत्थानाच्या भावनांनी प्रेरीत झाले होते. कारण त्या काळातील प्रकाशन काळातील संस्थेची नावे, ज्ञानचक्षु, अरुणोदय ही छापखान्याची नावे आहे. 1865 सालापर्यंत मराठीत एकूण 661 पुस्तके प्रकाशीत झाली होती. यांची नोंद न्यायमुर्ती रानडे यांच्या सुचिमध्ये उपलब्ध आहे. 1867 मध्ये पुस्तक नोंदणी कायदा अस्तित्वात आला आणि हे प्रकाशन व्यवसायातील महत्वाचा टप्पा ठरला. यामुळे प्रत्येक प्रकाशीत होणाऱ्या ग्रंथाची नोंद आणि संग्रह करण्याची व्यवस्था निर्माण झाली.

1878 मध्ये न्यायमुर्ती रानडे व लोकहितवादी देशमुख यांच्या पुढाकाराने मराठी ग्रंथोत्तेजक सभा घेण्यात आली आणि ग्रंथप्रकाशनाला चालना व प्रोत्साहन देण्याचे महत्वाचे काम या संस्थेने केले. 1920 यावर्षी श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी 1920 पर्यंत प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांची सूची तयार करण्याचे कार्य दाते व देशमुख या दोघांवर सोपविले. त्यानंतर 1920 ते 1927 या सात वर्षामध्ये तेवीस खंडीय महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, महाराष्ट्रीय शब्दकोश 6 खंड, चरित्र कोश असे अनेकप्रकारचे कोश प्रकाशित झाले.

यानंतरचा महत्वाचा टप्पा म्हणजे 1805 ते 1950 या काळातील सर्व ग्रंथाची विषयवार केलेली ग्रंथसूची हे एक मराठीचे गौरवास्पद वैशिष्ट्ये आहे. कारण याप्रकारची सूची भारतामध्ये इतर भारतीय भाषेमध्ये आजपर्यंत तयार झाली नाही.

या काळात आणि नंतर निर्माण झालेल्या मौज प्रकाशन, काँटिनेंन्टल प्रकाशन, देशमुख प्रकाशन, राजहंस प्रकाशन, मॅजेस्टीक प्रकाशन, व्हीनस प्रकाशन, सुविचार प्रकाशन, रामकृष्ण मठ, प्रकाशन, नागपूर, परमधाम प्रकाशन, पवनार (वर्धा) या सारख्या प्रकाशन संस्था आजही जोमाने कार्यरत आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये राष्ट्रीय पातळीवर स्थापन झालेल्या संस्था नॅशनल बुक ट्रस्ट, साहित्य अकादमी, चिल्ड्रेन बुक ट्रस्ट आणि राज्यस्तरावरील, साहित्य संस्कृती मंडळ, राज्य मराठी विकास संस्था या सारख्या संस्थेव्दारे विविध प्रकारचे पुरस्कार, अनुदान दिल्या जाते. त्यामुळे प्रकाशन व्यवसायाला अनेकप्रकारे सहाय्य मिळत आहे. नव्याने निर्माण झालेल्या शिक्षण संस्था, विद्यापीठे व शिक्षणाचे वाढते प्रमाण आणि त्यामुळे वाढलेला वाचक वर्ग यामुळे प्रकाशन व्यवसायामध्ये वाढ होत आहे. आज मराठीत पुर्नमुद्रित व नवीन पुस्तके एका वर्षाला जवळपास 2000 पुस्तके प्रकाशित होतात.

सांस्कृतीकदृष्ट्या, बौध्दीकदृष्ट्या आणि वैयक्तीकदृष्ट्या प्रकाशन हा एक अत्यंत महत्वाचा व दुरगामी परिणाम करणारा व्यवसाय आहे.

प्रकाशक :

पुस्तक प्रकाशनाचा विचार केला तर असे लक्षात येते की, लेखक पुस्तक लिहीतो, मुद्रक पुस्तक छापतो, बाधणीकार पुस्तकाची बांधणी करतो आणि ग्रंथ विक्रेता ग्रंथ विकतो. परंतु पुस्तक प्रकाशनामध्ये प्रकाशकांना अनन्यसाधारण महत्व आहे. कारण पुस्तकांच्या शिर्षकापासून पुस्तक लिहिण्यापासुन ते वाचकांच्या हातात पडेपर्यंत यामधला जो प्रवास आहे तो अत्यंत कठीण व जिकरीचा आहे तोच प्रवास प्रकाशकांना करावा लागतो. कारण ग्रंथ लेखन करणे, छापखाना चालविणे, विक्रीची व्यवस्था करणे हे तीन्ही स्वतंत्र व्यवसाय आहे. प्रकाशन करणे म्हणजे या तीन्ही व्यवसाय कौशल्याची विचारपुर्वक सांगड घालणे आणि या तीन्ही व्यवसायापेक्षा वेगळा एक स्वतंत्र प्रकाशन व्यवसाय करणाऱ्या संस्था अस्तित्वात आल्या.

काही ग्रंथविक्रेत्यांनी,मुद्रकांनी प्रकाशन हाच आपला व्यवसाय म्हणुन सुरु ठेवला तर काही उपक्रमशील व्यक्तींनी प्रकाशन संस्था सुरु केल्या आणि प्रकाशन व्यवसायाचे स्वरुप मोठे होत गेले.

प्रकाशकांची व्याख्या :

“लेखकांकडून हस्तलिखित, स्विकारुन किंवा तयार करुन घेऊन त्यावर योग्य ते संपादकीय संस्कार करुन ते छापून घेवून पुस्तकरुपाने वितरित करण्याचा व्यवसाय करणारी व्यक्ती प्रकाशक अथवा संस्था होय.

म्हणजेच प्रकाशक लेखकाकडून हस्तलिखीत घेऊन त्याच्या बौध्दीक कौशल्याची त्याच्या लेखन कौशल्याची निर्मीती स्विकारुन त्यावर आवश्यक ते संपादकीय संस्कार करतो. मुद्रकांकडुन ते हस्तलिखीत छापुन घेवून मग तयार पुस्तकांच्या वितरणाची व्यवस्था करतो. म्हणजेच लेखक, संपादक, मुद्रक, चित्रकार, बांधणीकार व वितरक या विविध लोकांकडे उपलब्ध असलेले कौशल्ये व सेवा यांचे प्रकाशक संयोजन करुन एक नवे उत्पादन बाजारामध्ये आणतो. आपण चित्रपट निर्मात्यांचे आणि प्रकाशकांचे कार्य सारखे आहे असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही.

प्रकाशन प्रक्रीया :

हस्तलिखितापासून ते पुस्तक निर्मीती आणि वितरण यांच्यात सतत चालु राहणाऱ्या प्रक्रियेच केंद्रस्थान म्हणजे प्रकाशक होय. या प्रक्रियेची सुरुवात जरी लेखकापासुन होत असली तरी एखादा विषय, घटना, बातमी यामध्ये प्रकाशकाला पुस्तकांचे बीज दिसते आणि तो लेखकाला त्याविषयी पुसतक लिहीण्याची सुचना किंवा विनंती करतो.

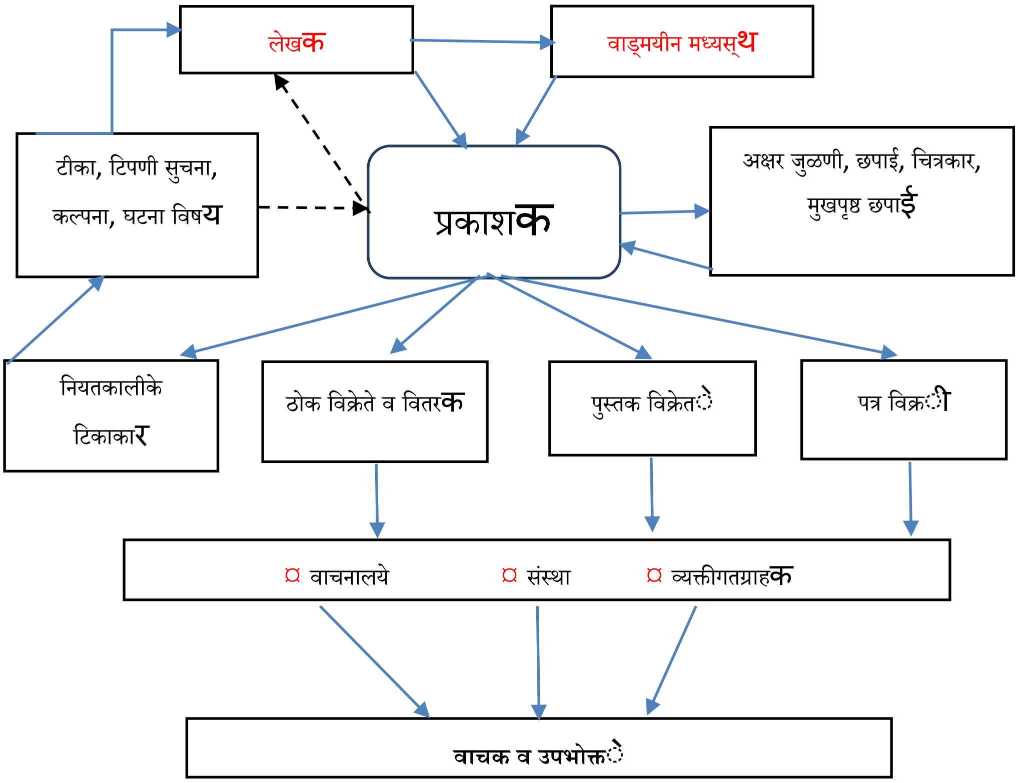

प्रकाशकांनी हस्तलिखित स्विकारल्यानंतर त्यावर योग्य संस्कार करून ते संबंधित मुद्रकाकडे निर्मीतीसाठी देवुन प्रक्रिया केली जाते. प्रक्रिया पुर्ण झाल्यानंतर पुस्तक तयार होऊन ते परत प्रकाशाकडे आल्यानंतर वितरण सुरू केल्या जाते. पहिली आवृत्ती प्रकाशीत झाल्यानंतर टीकाकार, परीक्षणकार, वाचक यांच्या सुचना, टिपणी व सुचनांचा विचार करुन पुस्तकातील विषयांच्या संदर्भात नविन घटना घडल्या तर नविन मते मांडली गेली असेल तर या सर्वांचा विचार करुन पुस्तकाच्या नव्या आवृत्तीचा प्रकाशक विचार करतो.

ज्ञानपेठेचा दरवान :

लेखक अभ्यासक, भाषांतरकार संपादक यांच्याकडून तयार करून घेतलेले साहित्य प्रकाशक समाजापर्यंत पोहचवत असतो. कोणती पुस्तके काढायची व कोणती न काढायची याचा निर्णय प्रकाशक करत असल्यामुळे प्रकाशकाचे वर्णन करतांना "ज्ञानपेठेचा दरवान" असे म्हटले जाते. यामध्ये प्रकाशकाला आपला निर्णय आर्थिक आणि वैचारीक अशा दोन्ही पातळीवर घेणे आवश्यक असते. प्रकाशन हा व्यवसाय जरी असला तरी इतर व्यवसायापेक्षा पुस्तक प्रकाशन व्यवसायाचे स्वरूप वेगळे आहे. या व्यवसायाचे प्रकाशकाला खुप कसरत व कष्ट करुन आर्थिक लाभ होईलच याची खात्री नसते. प्रकाशन गृहाची अंतर्गत रचना व कार्यपध्दती कशी असावी याबाबत प्रकाशक आपले निर्णय कसे घेतो व अमलात आणतो यावर संशोधन केले असता प्रकाशन संस्थेचे सामान्यत: चार विभाग असतात. संपादन विभाग, निर्मीती विभाग, वितरण विभाग, व्यवस्थापन व हिशोब विभाग.

1) संपादन :

संपादन विभागामध्ये प्रकाशनाचे विषय व पातळी या विषयीचे धोरण ठरविणे, लेखक व लिखाण याचा शोध घेणे, हस्तलिखीताची निवड करणे, हस्तलेखकाला विषय देणे, हस्तलिखित लिहून घेणे, हस्तलिखितासंबंधी निर्मीती विभागाला सुचना देणे, पुस्तकाची रचना, मांडणी, चित्रे इत्यादी संबंधी निश्चित योजना तयार करणे, इत्यादी सर्व जबाबदाऱ्या संपादन विभागाव्दारे पार पाडल्या जातात.

2) निर्मीती :

संपादन विभागाकडून आलेल्या हस्तलिखिताविषयी सर्व सुचनांचा विचार करुन ग्रंथ निर्मीती, खर्चाचा अंदाज घेणे व त्या पुस्तकनिर्मीती विषयी धोरण ठरविणे. मुद्रक निश्चिती करणे, पुस्तकातील चित्रे, नकाशे, तक्ते चित्रकाराकडून तयार करुन घेणे व ते मजकुरात योग्य ठिकाणी लावणे, संपादन विभागाकडून मुखपृष्ठाचे चित्र मान्य करुन घेणे, मलपृष्ठावरील मजकूर संपादन विभागाकडून घेणे मुद्रित साहित्य वाचुन घेणे सुचना व निर्मीती योजनेनुसार पुस्तक तयार करणे हे कार्य निर्मीती विभागाकडून पार पाडले जातात.

3) वितरण :

छापील स्वरूपामध्ये तयार झालेले पुस्तक ग्राहकापर्यंत पोहचविणे हे वितरण विभागाचे महत्त्वाचे कार्य आहे. पुस्तकाची प्रसिध्दी करणे, प्रतिनीधी मार्फत पुस्तकांची माहिती ग्रंथविक्रेते, ग्रंथालय, शिक्षणसंस्था व इतर ग्राहकापर्यंत पोहचविणे. पुस्तक विक्री व्यवहाराची योजना तयार करणे, ग्रंथप्रदर्शन व जाहीरात योजना तयार करणे. विक्री व वितरणाचे नवे मार्ग शोधणे, नवा ग्राहकवर्ग निर्माण करणे या संबंधी सर्व कामे या विभागामध्ये केल्या जातात.

4) व्यवस्थापन व हिशोब :

संस्थेचे वार्षीक अंदाजपत्रक व लक्ष्य निश्चित करणे व पुरवठा करणाऱ्याशी असलेले व्यवहार, ग्रंथ लिहणे, ग्रंथालये शिक्षण संस्था व इतर ठरलेल्या अटी, करार या सर्वांच्या नोंदी ठेवणे या व्यवस्थापन व हिशोब, खरेदी-विक्रीच्या नोंदी, पुस्तकांच्या प्रतिचा हिशोब ठेवणे, लेखक, मुद्रक, बांधणीकार, चित्रकार, यांच्या मानधनाचा हिशोब ठेवणे, विविध कायदयांच्या तरतुदीप्रमाणे करावयाची कामे या संबंधीत सर्व कार्य व्यवस्थापन व हिशोब या विभागाव्दारे केल्या जाते.

संपादन विभागाव्दारे उत्कृष्ठ हस्तलिखिते उपलब्ध केल्या गेली तर प्रकाशन संस्थेचा उत्कर्ष नक्कीच होईल. चांगल्या पुस्तकाची निर्मीती ही निर्मीती विभागावर अवलंबुन असते. त्याप्रमाणे प्रकाशन संस्थेची आर्थिक आवक ही विक्री विभागावर म्हणजेच वितरण विभागावर अवलंबून असते. व्यवस्थापन व हिशोब या विभागाच्या सर्व नोंदी हिशोब आणि दफ्तर व्यवस्थीत असले तर संस्थेचा कारभार उत्कृष्ठ व सुरळीत राहते.

म्हणुन प्रकाशन संस्थेमध्ये हे चारही विभाग अत्यंत महत्त्वाचे आहे. जर प्रकाशन संस्थेचा गाडा सुरळीत व व्यवस्थित चालला तर आपण असे म्हणु शकतो की चारही विभागाचे काम हे उत्कृष्ठ आहे म्हणुनच या

विभागाला प्रकाशनाचे चार चाके म्हटल्या जाते. परंतु या चारही विभागामध्ये सुसंवाद असणे आवश्यक आहे. म्हणुन या सर्व विभागामध्ये आपआपसात नेहमी संपर्क, चर्चा विचार विनिमय व माहितीची देवाण-घेवाण व्यवस्थित राहीली तर प्रकाशन संस्थेचे कार्य सुरळीत चालु राहते. कारण प्रकाशन संस्था हया एक खांबी सारख्या आहेत. म्हणुन प्रकाशकाला सर्व निर्णय एकट्यालाच घ्यावे लागतात. परंतु निर्णय घेत असतांना त्या त्या क्षेत्रातील जाणकारांशी संपर्क राखून बाजारपेठेतील उलाढाली, नवीन प्रकाशने, ग्रंथविक्रेत्यांचा कल, मुद्रणातील नव्या सुधारणा या साऱ्या गोष्टी बद्दल जागृक राहुन जागृतपणे जाणून घेवून त्यांचा मागोवा घेणे आवश्यक असते.

संदर्भ ग्रंथ :

- गोगटे, शरद. (१९९९). प्रकाशन व्यवसाय परिचय, पुणे ; अखिल भारतीय मराठी प्रकाशन संघ, पृ.क्र. १ ते १६.
- गोगटे, शरद. (२००८). मराठी ग्रंथ प्रकाशनाची २०० वर्षे, पुणे ; राजहंस प्रकाशन.
- मनोरम, अशोक. (२०१२). मुद्रणकला और प्रकाश विज्ञान, नई दिल्ली; झारीसन, प्रेस ॲण्ड पब्लिकेशन्स.
- ब्रिजवासी, हितेश आणि पाटील, तुषार. (२०२०). हस्तलिखीत ते ई-बुक, जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन्स.
- भोर, उज्जवला. (२०२१). प्रकाशन संपादन आणि लेखन कौशलये, जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन्स.

UPA NATIONAL E-JOURNAL
Interdisciplinary Peer-Reviewed Indexed Journal
Special Issue : Volume -10 : Issue-1 (January-2024)
ISSN 2455-4375

ग्रंथालय आणि समाज

प्रमोद वा. तडस
संशोधक (Ph.D.)
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
Email : Pramod.tadas09@gmail.com

मार्गदर्शक
डॉ. सुनील ह. उरकुडकर
आर्टस् अँण्ड सायंस कॉलेज पुलगांव, वर्धा
Email : sunil1urkudkar@gmail.com

सार :

मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात आणि समाजाच्या विकासात ग्रंथालयाचा फार मोठा सहभाग असलेला दिसतो. ग्रंथालय आणि समाज या दोन्ही गोष्टी एकमेकीशी संबंधीत व पूरक आहेत. सामाजिक संस्थेच्या रुपाने ग्रंथालयाची भूमिका महत्वाची आहे. ग्रंथालयाचा विकास सामाजिक क्षेत्राशी निगडीत आहे. तसेच समाजाच्या विकासाकरिता ग्रंथालये हे महत्वाचे साधन बनले आहे.ग्रंथपालना संबंधीचा किंवा माहिती शास्त्रासंबंधीचा अभ्यास हे एक शास्त्र आहे आणि त्याचा प्रत्यक्ष मानवी व्यवहाराशी संबंध आहे. त्या दृष्टीने हा सेवा उद्योग आहे त्याची उभारणी भक्कम अशी पायावर व्हावी म्हणून काही तात्विक मूलतत्वांची त्याला आवश्यकता असते.

ग्रंथालय ही एक सामाजिक संस्था आहे. समाजातील सर्व घटकांचे शिक्षण, वाचनाची सवय, वाचन संस्कृती आणि सर्वांसाठी माहितीचे आदान-प्रदान यात ग्रंथालयाची अत्यंत महत्वाची भूमिका आहे. सांस्कृतिक विकासाचे धोतक असे जे ज्ञान असते त्याचेच जतन ग्रंथालये करतात. त्या ज्ञानाचे लेखन व वाचन हा सामाजिक विकासाचाच एक टप्पा आहे. कारण मानवाने लेखन व वाचन याचा जास्तीत जास्त उपयोग सुरु केला तसतसा तो अधिक सुसंस्कृत होऊ लागला. लिखित ज्ञानच ग्रंथालयात संग्रहित केले जाते म्हणून ग्रंथालये ही समाजाशी व संस्कृतीशी संबंधित राहतात.

ग्रंथालये लेखकाकडून वाचकांकडे ज्ञान प्रवाहित करतात व म्हणूनच ती संप्रेषण केंद्रे बनतात. समाजामध्ये संप्रेषणाचे माध्यम किंवा साधन म्हणून ग्रंथालये महत्वाची ठरतात. ग्रंथालयांच्या मदतीने शिक्षणाचा प्रसार होतो व शिक्षणामुळे ग्रंथालयाचा उपयोग वाढतो. संपूर्ण मानवी इतिहासामध्ये शिक्षण व ग्रंथालये यांच्या एकत्रित विकास झालेला दिसतो. शिक्षणाची मुक्त सुविधा असेल तर जनता शिक्षित व ज्ञानी होत असते व स्वत:च्या अपेक्षाबद्दल त्यांच्यात सामाजिक जागृतीही होत असते अशा ठिकाणी ग्रंथालयीन सेवाही दिल्या जातात. कारण प्रत्येक समाजातच शिक्षणाच्या विकासाच्या समप्रमाणात ग्रंथालयांचाही विकास होत असतो.

लोकशाही समाजातील पुढाऱ्यांना अशी जाणीव असते की, जनतेला शिक्षित करणे ही त्यांची नैतिक, जबाबदारी असते. जनतेची बौध्दीक भूक भागविण्यासाठी शैक्षणिक संस्था बरोबरच ग्रंथलयेही असावीत असा त्यांचा प्रयत्न असतो कारण समाजातील व्यक्तीचा बौध्दीक विकास होणे आवश्यक मानले जाते. भारतीय संस्कृती ही व्यापक अर्थाने मानसिक व व्यक्तिगत विकासास मदत करते. या गोष्टी वाचनामूळे शक्य होतात. म्हणून वाचनसुविधा उपलब्ध करुन देणे हे ग्रंथालय प्रयत्नशील असते. एकूणच ग्रंथालये म्हणून भूतकालीन व भविष्यातील संस्कृतीमधील यूवा आहेत.

बिज संज्ञा : समाज, ग्रथालय, संस्कृती, शिक्षण, मानव, सामाजिक संस्था, वाचनाचे महत्व, माहितीचे आदान प्रदान, ग्रंथालय व्यवसाय, ग्रंपालनाचे तत्वज्ञान, भारतीय संस्कृती व विकास, वाचनाची आवड, समाज आणि ग्रंथालयाचा सहसंबंध.

प्रस्तावना :

मानवाच्या विकासामध्ये ज्ञानाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. पूर्वी पासुन मानव आपल्या जिज्ञासेव्दारे नव-नविन माहिती शोधण्याकरीता प्रयत्नशील आहे. आज आपल्याकडे ज्ञान उपलब्ध आहे. ते म्हणजे सामाजिक आवश्यकताचे प्रतिफल आहे. समाज दोन स्त्रोताव्दारे ज्ञान प्राप्त करतात. एक म्हणजे प्रत्यक्ष रुपाने आणि दुसरा म्हणजे लिखित प्रलेखाव्दारे होतो. ग्रंथालय हे समाज निर्मित ज्ञान आणि लिखित प्रलेख यांचे संरक्षण करण्याचे काम करत आहे. ग्रंथालय एकप्रकारे सामाजिक संस्थासारखे सामाजिक कार्य पार पाडत आहे.

सामाजिक संस्था ही मानवाच्या सामुहिक कार्याचे प्रतिफल आहे. त्याचप्रमाणे ग्रंथालयाचा जन्म हा सामाजिक आवश्यकता तसेच सामुहिक क्रियांचा फलस्वरुप आहे. मानवनिर्मित ज्ञानाचे संरक्षण करण्याकरीता ग्रंथालयाची आवश्यकता निर्माण झाली. त्याकाळात समाजाव्दारे ग्रंथालयाच्या कार्याचे निर्धारण केल्या गेले.

लेनिन यांच्या मतानुसार "ग्रंथालयाचे सामाजिक कार्य म्हणजे मोठ-मोठे संग्रह निर्माण करुन ते व्यावसायिक संघ, वैज्ञानिक, शिक्षक या लोकांकरीता निर्माण केलेले नसुन जनसाधारण मानव समुदाय आणि जमिनीशी जुडलेल्या व्यक्तींच्याव्दारे उपयोग केला जातो. ग्रंथालयाचे महत्व हे शिक्षण संबंधित साहित्य त्यांची संख्या आणि जनसमुदाय यांना कशाप्रकारे सुविधा उपलब्ध केली जाते यावर अवलंबुन आहे."

संयुक्त राज्य अमेरीका मधील शिक्षा आणि विज्ञान या संयुक्त सांसदिय समितीचे सचिव डैनिस हावेल यांनी म्हटले की ग्रंथालयाचा उपयोग संबंधी अधिक विचार केला पाहिजे. विशेषत: सामाजिक उपयोगाकरीता, ग्रंथालयाची भुमिका एक परिचारक सारखी झालेली आहे. ग्रंथालयाचा संबंध हा ज्ञान आणि विकास एवढाच नसून तो समाजातील संघटन व परिवर्तन याच्यांशी आहे.

एकुणच मानवी समाजाच्या विकासात ग्रंथालयासारख्या एका सामाजिक संस्थेचा उदय हा मानवाच्या सामाजिक परिपक्वतेचा ठरला. जसजसे ग्रंथाचे उत्पादन वाढू लागले. तसतशा त्यांच्या जास्त प्रती उपलब्ध होऊ लागल्या आणि त्यामुळे ग्रंथ व ग्रंथालये यांच्या संकल्पनामध्ये बदल होऊ लागला. समाजाच्या सर्व थरातील लोकांपर्यंत ग्रंथ पोचले पाहिजेत कारण समाजाच्या प्रत्येक घटकाला त्यांचा फायदा व्हावा. अशा गोष्टी समाजसुधारकांना, ग्रंथालयशास्त्रज्ञांना व शासकीय अधिकाऱ्यांनाही मान्य झाल्या.

पूर्वीच्या किंवा जुन्या विचारानुसार ग्रंथ आणि कर्मचारी एवढेच ग्रंथालयाचे महत्वाचे घटक होते. काही काळानंतर वाचक किंवा उपयोगकर्ता हाही महत्वाचा घटक ठरु लागला. ग्रंथालयातील ग्रंथपाल हे ग्रंथ व वाचक यांना एकमेकांच्या जवळ आणण्याचे प्रयत्न करु लागले. म्हणूनच ग्रंथालय या सामाजिक संस्थेत ज्ञानप्रसाराचे काम शक्य होण्यास मदत होऊ लागली.

समाज म्हणजे एकमेकांशी सहकार्याने राहणाऱ्या व्यक्तीचा समुह असतो. यातील व्यक्ती एकत्रितपणे एकमेकांसाठी काही गोष्टी करीत असतात त्यासाठी सर्वसामान्य मार्गाचा स्विकार करुन सर्वांचाच फायदा करुन दिला जातो. याच समाजातील सर्व घटकांनी, समाजासाठी निर्माण केलेली एक संस्था म्हणून ग्रंथालय पुढील प्रकारची कर्तव्ये पार पाडत असते.

1) **शैक्षणिक :** समाजाचा कोणताही सभासद त्याच्या स्वत:च्या विकासासाठी ज्ञान व शिक्षण प्राप्त करून घेवु शकतो. या ज्ञानासाठी किंवा शिक्षणासाठी लागणारी साधने ही ग्रंथालयाकडुन उपलब्ध करुन दिली जातात.

2) **संशोधन :** जुने आणि दुर्मिळ, तसेच आधुनिक किंवा नव्याने निर्माण झालेले वाचनसाहित्य संचयित करुन त्यांचा पुरवठा संशोधन करणाऱ्यां संशोधकास ग्रंथालये सतत मदत करत असतात.
3) **राजकीय :** स्थानिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील घटना व समस्या यांच्या विषयांची माहिती, ग्रंथालयाकडून समाजाला उपलब्ध करुन दिली जाते.
4) **औद्योगिक :** औद्योगिक क्षेत्रात विकास होण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान, तांत्रिक व वैज्ञानिक विकास आणि नव्या उत्पादनपध्दती यांची माहिती ग्रंथालयाकडून मिळण्यास मदत होऊ लागली.
5) **सांस्कृतिक :** प्रत्येक राष्ट्रातील तत्वचिंतकांचे विचार त्यांच्या ग्रंथातून प्रकट होतात. जसे ग्रंथ म्हणजे प्रत्येक राष्ट्राचा मौल्यवान ठेवा असतो तो ठेवा आजच्या व पुढच्या पिढीसाठी ग्रंथालयेच जतन करीत असतात.

आधुनिक काळातील सर्व ग्रंथालये, ही सर्वच्या सर्व कर्तव्य पूर्ण करु शकतीलच असे नाही पण काही ग्रंथालयांना तरी यापैकी काही कर्तव्ये पूर्ण करता येतात व ती सामाजिक संस्था म्हणून आपली भूमिका निभावतात माहितीच्या गरजा भागविणे व मनोरंजनही करणे ही आत्ताच्या आधुनिक ग्रंथालयाची उद्दिष्टे त्यासाठी योग्य ग्रंथसंग्रह, योग्य मार्गदर्शन वाचकांना योग्य सेवा. प्रचलित घडामोडीवरील माहितीचा संचय करणे व त्यांच वर्गीकरण व तालिकीकरण करणे यांच्या साहाय्याने ही उद्दिष्ट्ये साध्य केली जातात.

शिक्षण आणि ग्रंथालये :

कोणत्याही समाजाचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी व त्यांचा विकास होण्यासाठी अनेक गोष्टींची आवश्यकता असते. त्यापैकीच ग्रंथालय आणि शिक्षण या अतिशय आवश्यक अशा दोन सामाजिक संस्था आहेत.

शिक्षणाची मुक्त सुविधा नसेल तर जनता शिक्षित व ज्ञानी होत असते. व स्वत:च्या अपेक्षाबद्दल त्यांच्यात सामाजिक जागृतीही होत असते. अशा ठिकाणी ग्रंथालयीन सेवाही दिल्या जातात यासोबतच प्रत्येक समाजातच शिक्षणाच्या विकासाच्या समप्रमाणात ग्रंथालयाचाही विकास होत असतो.

मानवी जिवनाचा विकास होण्यासाठी शिक्षण अत्यंत महत्वाचे आहे. औपचारिक, अनौपचारिक अशा कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण असो, मानवाच्या विकासात त्याची प्रमुख भूमिका असते. अशा या महत्वपूर्ण असणाऱ्या शिक्षणाबद्दल अनेक तज्ज्ञांनी व्याख्या देऊन स्पष्टीकरण दिलेले आहेत.

लुई विल्सन म्हणतात, “शिक्षण ही एक विशिष्ट प्रक्रिया आहे . ती मानवाला स्वत:बद्दल, जीवनाबद्दल व त्यांच्याशी जोडणाऱ्या दुव्यांबद्दल, ज्ञान मिळविण्यास तयार करते. त्यामुळे त्याला आजूबाजूच्या परिस्थितीची जाणीव होते. अशाप्रकारे व्यक्तीस सत्याचा प्रकाश दाखविणारे, सुखाबरोबरच यश देणारे असे हे शिक्षण असते. व्यक्ती स्वत:बरोबरच इतरांच्या व पर्यायाने संपूर्ण समाजाच्या विकासास या शिक्षणामुळे हातभार लावू शकते आणि अशा या शिक्षणासाठीच शाळा, उच्च व तांत्रिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था आणि ग्रंथालय यांची स्थापना झालेली आहे.”

हेलेन इ. हेन्स म्हणतात, “खऱ्या अर्थाने शिक्षण हे केवळ सत्यशोधन नाही किंवा माहितीचा पाठपुरावा करणे नाही. तर आत्मिक, बोध्दीक व व्यावसायिक फायद्यासाठी वाचन साहित्याचा उपयोग करुन घेणे असते. त्यामुळे मानसिक शक्ती वाढते, वैयक्तिक आनंद व आंतरिक समाधान मिळते. या गोष्टी कोणत्याच बाह्यस्वरुपावर अवलंबून नसतात. अशा उच्च ध्येयाने प्रेरित व विकसित झालेली ग्रंथालये खऱ्या अर्थाने सर्वांगिण विकासाला मदत करतात.”

ग्रंथालय व शिक्षण यांचा सहसंबंध :

सर्व देशातील शिक्षणतज्ज्ञांना आता ग्रंथालयाची आवश्यकता व प्रभावी भूमिका मान्य झालेली आहे.

कारण फक्त औपचारीक शिक्षणासाठीच नव्हे तर मिळालेले शिक्षण विधायक स्वरुपात आणण्यास आवश्यक अशा सामाजिक व शैक्षणिक प्रभावासाठीही ग्रंथालये आवश्यक असतात म्हणजेच ग्रंथालये नेहमीच शिक्षणाशी संबंधित व पुरक अशीच राहिली आहेत. त्यामुळे मानवी मनाचेही सामर्थ्य वाढते, मानवाला आर्थिक व सामाजिक समस्यांशी सामना करण्याचे कौशल्य प्राप्त होते.

स्वयंविचारी व संशोधनाच्या वृत्तीच्या युवा पिढीला खऱ्या अर्थाने शिक्षित करण्याची महत्वाची भूमिका ग्रंथालयीन सेवांमुळे उपलब्ध होते. यामुळेच ग्रंथालये आता लोकशिक्षणाचा अंगभूत घटक बनला आहेत. मोठया प्रमाणावर सार्वत्रिक शिक्षण देण्याच्या यंत्रणेचा हा एक आवश्यक भाग झालेला आहे. रेडिओ, फिल्मस, चर्चासत्रे व ग्रंथ प्रदर्शने अशी सर्व तंत्रे संप्रेषणासाठी ग्रंथालये उपयोगात आणतात. त्यामुळे बालकापासून ते प्रौढापर्यंत सर्वांना शिक्षण देणेही शक्य होते व ग्रंथालयाचा उत्तम उपयोग करुन घेण्यासाठीही मदत होते.

आधुनिक काळात माहिती हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक झाला आहे. औपचारीक अनौपचारीक शिक्षणामुळे माहिती मिळू शकते. पण ग्रंथालये अशा माहितीच्या संचय करुन ती सतत प्रसारीत करीत असतात. श्री व्हि. चेन्ना म्हणतात फक्त गरजेपुरतीच माहिती नव्हे. तर सर्व प्रकारची माहिती व जेष्ठांचे विचार यांच्यापर्यंत पोचण्याचे मार्ग खुले करणारी ही ग्रंथालये असतात "शिक्षित लोक, सत्य घटनांची माहिती फक्त गोळा करुन ठेवीत नाहीत. तर प्रत्यक्षात व्यवहारांत किंवा संशोधनात तिचा उपयोग करतात एकमेकांच्या दृष्टकोनांची तुलनाही करतात आपले अनुभव व विचार आणि मिळणारी माहिती तपासुन पहातात तिचे मुल्यमापन करु शकतात हाच शिक्षणाचा खरा गाभा आहे.

शाळा व महाविदयालयात शैक्षणिक सुविधांची मागणी जास्त असते व त्यामानाने पुरवठा कमी असतो. हे अंतर बऱ्याच प्रमाणात कमी करण्याचा प्रयत्न सार्वजनिक ग्रंथालये करतात त्यासाठी कमीत कमी खर्च येतो म्हणून औपचारीक शिक्षणाच्या जोडीला सार्वजनिक ग्रंथालयाची तरतुद केल्यास विशेष बुध्दीमान व्यक्तीचा बौध्दिक विकास तर होईलच शिवाय त्या बुध्दिचा उपयोग विधायक ध्येयासाठीही होईल.

समाजातील काही व्यक्तींना कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे, शिक्षणापासुन वंचित रहावे लागते त्याच्यापर्यंत ही ग्रंथालये ज्ञान पोचवू शकतात. म्हणजेच शिक्षणाचा ज्यांचा हक्क आहे त्याच्यापर्यंत ज्ञानाच्या रुपात शिक्षणाच्या सोयीसुविधा पोहचविल्या जावू शकतात. सर्वांच्या आनंदासाठी फायदासाठी व विकासासाठी लोकशाही पध्दतीच्या संस्था म्हणजे ही ग्रंथालये असतात. सर्वसामान्य जनतेत जागृती करण्याचे ते एक साधन आहे. त्यामुळे सर्वांचाच जीवनस्तर उंचावण्यात मदत होते. अशा प्रकारे सर्वसामान्य जनतेला शिक्षणाचा फायदा मिळवून देण्यासाठी सार्वजनिक ग्रंथालये महत्वाची भुमिका बजावतात.कारण त्या जनतेसाठी त्या शैक्षणिक संस्थाचे असतात. तेथे स्वयंशिक्षणाची मुलस्थाने असतात. कारण ग्रंथालयात वाचनसाहित्याचा संग्रह असतो तो व्यापारी तत्वाच्या फायदयासाठी नसतो तर सामाजिक हेतुसाठी असतो. त्यातील वाचनसाहित्य हे तत्कालीन व भविष्यातील समाजाच्या सेवेसाठी असते.

ग्रंथालये आणि भारतीय संस्कृती :

मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात आणि समाजाच्या विकासात ग्रंथालयाचा फार मोठा सहभाग असल्याचे दिसुन येते. ग्रंथालये आणि संस्कृती या दोन्ही गोष्टी एकमेकांशी संबंधीत व पुरक तर आहेतच पण दोन्ही गोष्टी एकमेकीवर प्रभाव पाडणाऱ्याही आहेत. ग्रंथालयाचा संस्कृतीवर आणि संस्कृतीचा ग्रंथलयावर फार मोठा प्रभाव पडलेला दिसतो.

संस्कृती हा मानवाचा पिढयानं-पिढयांचा वारसा किंवा परंपरा आहे म्हणजे तो वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे अव्याहतपणे सुपूर्द केला जातो. या वारसाचे जतन करणाऱ्या काही संस्था प्रत्येक समाजात

असतात. प्राचीन कालातील मठ मंदिर व गुरुकुले या अशाच संस्था होत्या. त्यांच्याकडुन सांस्कृतिक ठेव्याचे जतन व वितरण मौखिक मार्गाने करणे शक्य होत होते.

लेखनकला व मुद्रनकला यांचा शोध लागुन विकास झाला तेव्हा ज्ञान लिखित व मुद्रित स्वरुपात येऊ लागले. संस्कृतीच्या विकासाच्या महत्वाच्या टप्प्यातील या वारसाचे म्हणजे लिखित व मुद्रित ज्ञानाचे जतन करण्याचे कामही ग्रंथालयानीच केले. ते काम कार्यक्षमपणे पुढील पिढीच्या हवालीही केले. अशातऱ्हेने एकमेकांशी संबंधीत असणाऱ्या या दोन संकल्पना आहेत.

भारतातील संस्कृती विकसित झालेली होती त्यामुळेच ग्रंथालयेही स्थापन होवून विकसित झालेली आहे. उदा. सिंधू नदीच्या खोऱ्यातील विकसीत संस्कृतीशी संबंधीत असाच ग्रंथालयाच्या विकासाचाही इतिहास आहे. कारण त्या काळातही कोणत्या ना कोणत्या स्वरुपातील ग्रंथ व ग्रंथालये उपलब्ध होती असे पुरावे मिळतात. इ.स. पुर्व 645 च्या सुमारास आलेल्या चिनी प्रवासी हू ऑनत्सँग यानी आपल्या लिखाणात भारतातील ग्रंथालयाचा उल्लेख केलेला आहेत.

भारतात मुघल सम्राटांनी व ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी सत्ता गाजवली पण त्यांनी सुध्दा ग्रंथालयाच्या विकासास हातभार लावला. मुघल सम्राट बाबर याने सर्व शाळामध्ये ग्रंथालये असावीत असा आग्रह धरला होता. सम्राट जहांगीर याने ग्रंथालयासाठी सुमारे 3000 सुवर्णमुद्रांचा खर्च मान्य केलेला होता.

ब्रिटिशांनी ख्रिस्ती धर्माच्या प्रचारासाठी अनेक ग्रंथालयाची स्थापना केली होती. त्यांनी इ.स. 1836 मध्ये कलकत्ता येथे सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थापना केली. त्यांचे व्यवस्थापन उत्तम रीतीने होण्यासाठी एक स्वतंत्र समितीही नेमलेली होती. इ.स. 1902 मध्ये लॉर्ड कर्झन यांनी ग्रंथालयाला इम्पिरिअल लायब्ररी असे नाव दिले व ते ग्रंथालय सर्वांसाठी खुले होते. स्वातंत्र्यनंतरच्या काळात 1948 मध्ये ते भारताचे राष्ट्रीय ग्रंथालय झाले. भारतातील सर्व राज्यांमध्ये ग्रंथालयाची स्थापना केली गेली व जनतेला ग्रंथालयीन सेवा मिळत राहिली. संस्कृतीच्या विकासाबरोबरच लिखाण व मुद्रण आवश्यक होत गेले. ज्ञान व माहिती लिखित स्वरुपात येऊ लागली व अशा लिखित किंवा मुद्रित ज्ञानसाहित्याचे जतन करण्यासाठी ग्रंथालये आवश्यक व उपयुक्त ठरली. म्हणजेच संस्कृती व तिचा विकास आणि ग्रंथालये व त्यांचा विकास यांच्यात सतत जवळचा संबंध राहिला आहे. संस्कृती व परंपरा याविषयीची जागरुकता निर्माण करण्याचे काम ग्रंथालये करु शकतात म्हणून ग्रंथालये ही समाजाभिमुख व्हावी लागतात.

संदर्भग्रंथ :

- लेले, वसंत वि. (2013). ग्रंथालय आणि उपयोजक, पुणे : युनिव्हर्सन प्रकाशन.
- White, B. (2012). “Guaranteeing Access to knowledge: The Role of Li’braries”. Wipo Magazine, Retrieved February 26, 2021. from,https://w.w.w.wipoint/wipo-magazine/en/2012/04/article-004html/2.
- नाथ, महेन्द्र. (2003). पुस्तकालय और समाज. जयपुर: पोईन्टर पब्लिशर्स.
- नरगुंदे, रेवती. (2006). ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास. पुणे: युनिव्हर्सल प्रकाशन.